

Tarih, Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)

İrfan KALAYCI¹

Öz

Bu makalenin amacı, bir sürgün toplumu olan Çerkeslere farklı pencerelerden (*tarih, kültür ve iktisat*) bakmak ve görünenleri bellekte toplamaktır. Kafkasya, Çerkes halkının dâhil olduğu bir tür “*etnik kazan*”dır. Bu “*kazan*” aslında bir “*kazanç*”tır. Bu zengin coğrafya İpek Yolu’nda bir “*kavimler kapısı*”dır. Bu kapının önünde pek çok savaş çıkmıştır. Çerkeslerin tarihi İÖ 6.-3. yüzyıllarda başlar. Bu halk Kuzeybatı Kafkasya’da doğmuş, çoğalmış ve dağılmıştır. Kuzey Kafkasya’da “*Maykop kültürü*”nden gelen çok değişik kavim ve boylar genel olarak “*Çerkes çatisi*” altında toplanmaktadır. 1864 tarihi Çerkesler için bir kırılma noktasını ve büyük bir sürgün dramını anlatmaktadır. Çerkesler Kafkas-Rus savaşları sonucunda Osmanlı topraklarına sürgün edilmişlerdir. Şu anda dünyada pek çok ülkede 3 milyon civarında bir “*Çerkes diasporası*” oluşmuştur. “*Nart destanları*” ışığında Çerkeslerin mitolojik geçmişleri ve günümüze yansıyan dil, din, inanç ve gelenekleri hakkında kültürel bilgiler elde edilebilmektedir. Çerkeslerde yazısız kanunlar (“*habze*”) vardır. Aile terbiyesi, “*kaşenlik*” ve akraba dışı evlilik sonderece önemlidir. Demokratik bir yapıya sahip olan Çerkes toplumu, anavatan Rusya’da az gelişmiş bir ekonomi ile idare etmektedir. Türkiye Çerkesler için en yakın ve en büyük diasporadır. Bu iki devletin benzeştirme-bütünleştirme politikaları Çerkes halkını da etkilemektedir. Gelecekte anavatan Çerkesya’ya dönüp dönmek bu halk için ciddi bir ikilemdir.

Anahtar kelimeler: *Çerkesler, tarih, sosyo-kültür, iktisat, gelecek.*

¹ Doç.Dr., İnönü Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü (Malatya), irfan.kalayci@inonu.edu.tr

Cherkessia (Circassians) in terms of History, Culture and Economy

Abstract

The purpose of this article is to have a look from different points of view (*history, culture, and economy*) to the Circassians who are exposed to continuous exile throughout history and to note the combined emergents to the history. Caucasus is a kind of “*ethnic cauldron*” which includes Circassian people as well. This “*cauldron*” is actually a “*gain*”. This rich geography is a “*gate of tribes*” on the Silk Road. Many wars had broken out front of this gate. Circassians’ history begins b.c. 6th-3rd centuries. This community was born, multiplied and spread in the Northwest Caucasus. Many different tribes and clans originated from the “*Maikop culture*” in the North Caucasus were gathered under the “*Circassian roof*”. Date 1864 is a breaking point for Circassians and also describes a great drama of exile. Circassians were deported to the Ottoman lands, as a result of the Russo-Caucasian wars. Currently the “*Circassian diaspora*” reached up to 3 million people in many different countries. In the light of the „*Nart sagas*”, culturel information over Circassians’ mythological past, language, religion, traditions and beliefs can be obtained. There are unwritten rules (“*xabze*”) in the Circassian social life. Family discipline, “*kashen*” and unrelated marriage with non-relatives are extremely important. Democratically structured Circassian society is getting by an underdeveloped economy in their homeland, Russia. Turkey is the largest and closest diaspora for the Circassians. Assimilation and integration policies of these two states affect Circassian people as well. To return or not to return to the homeland Cherkessia in the future is a serious dilemma for this nation.

Keywords: *Circassians, history, socio-culture, economy, future.*

Giriş

“*Sen kendi kendini ara / Kimse aramayacak seni
Kendi kendini bul...*”

Kuyeko Halbi

Kafkasya, çok sayıda kavmi / halkı içinde taşıyan oldukça büyük ve derin bir kazandır. Kafkasya’yı büyüleyici bir coğrafya, tarih ve uygarlık haline getiren işte bu zengin “etnik kazan”dır. Dolayısıyla bu “kazan” aslında bir “kazanç”tır.

“*Kazan-kazanç*” denkleminin sığ mantığına göre, diğer değişkenler sabit iken, etnik ve kültürel değerlerin niceliğine bağlı kazan büyüdükçe manevi kazanç da artar. Kafkasya bir yönüyle böyle bir denklem üzerine kurulmuştur. İşin içine *jeo-stratejik* ve *jeo-ekonomik* çıkarlar girdiğinde ise kazanda aşırı kaynamalar olmuş, içindekilere zarar vermiştir. Ve Kafkasya, Sanskrit dilindeki anlamına uygun olarak, “*beyaz, karlı yanardağ*”, emperyal devletlerin bölge üzerindeki oyunları yüzünden volkanik patlamalara sahne olmuştur.

Çerkesçedeki anlamıyla “*ışık veren güzeldağ*” demek olan Kafkasya, zaman zaman karanlığa boğulmuştur. Tarihi boyunca birçok ırkın / milletin / kavmin (“*homo Caucasus*”) beşiği olan Kafkasya, korkunç işgaller, savaşlar ve özümleme - benzeştirme (asimilasyon) politikalarının etkisiyle yine aynı unsurların mezarı olmuştur. Şu anda bazı ırklar / milletler / kavimler hayattaysa, verdikleri tarihsel mücadeleye ve kuşaktan kuşağa geçen sağlam *kültürel* özelliklerine borçludurlar.

Hayatta kalmayı başarmış bir halk da Çerkeslerdir ve onlar da diğer halklar gibi bu kazan ve kazancın bir bileşenidir. Çerkesler alınıp çıkarıldığında bu kazanda bir eksiklik ve yoksunluk görülecektir. Çerkesler uzun bir geçmişe ve umutlu bir geleceğe sahiptir. Geçmiş ve gelecek arasında yaşadıkları ve yarattıkları onların *sosyo-kültürel aynasını* yansıtmakta ya da o aynadan yansımaktadır.

Dünyada en kalabalık Çerkes nüfusu Kuzey Kafkasya’da değil, Türkiye’de bulunmaktadır. Bunun nedeni, Rus-Kafkas Savaşı (1817–1864) ya da Rus-Çerkes Savaşı’ndan (1763–1864) sonra Rusların eline geçen Çerkes topraklarında yaşayanların büyük bölümünün Osmanlı topraklarına sürgün edilmesidir. Tarihe “*Çerkes sürgünü*” olarak geçen bu olayla birlikte dünya “*Çerkes diasporası*” gerçeği ile de tanışacaktır.

Türkiye’de yaşayan ve ‘ötekileştirilmeyen’ etnik bir unsur olan Çerkesleri yakından incelemeyi amaçlayan bu makale, üç ana bölümden oluşmaktadır: “*Çerkeslerin kimliği ve sürgün tarihi*” başlığını taşıyan 1. bölümde, önce Çerkes halkının tarihsel geçmişinden ve doğup yaşadığı coğrafya olan Çerkesya’dan sözedilmekte; sonra, bu halkın Rus baskısından dolayı Osmanlı topraklarına sürgün edilme süreci ve Cumhuriyet Türkiye’si’nde tabii tutulduğu uyumlaştırma-bütünleştirme politikalarına ve onların ana vatana dönüş niyetine yer verilmektedir. 2. bölümde “*Çerkeslerin sosyo-kültürel özellikleri*” irdelenmektedir. İlk göze çarpan, bu halkın inanç, tören, eğlence, vb. geleneklerini anlatan “Nart destanları”dır. Maykop kültürü etrafında gelişen Çerkesya’da Adigece, Kabadeyce vd. konuşulan yerel diller ve bu dillerde verilen edebi eserler; ayrıca, Çerkeslere özgü geleneksel hukuk, evlilik kurumu, kaşenlik, aile terbiyesi, giyim-kuşam, mutfak-sofra ve eğlence kültürü anlatılmaktadır. 3. bölüm, Çerkeslerin dünya iktisat tarihindeki rolleri, zanaat ve ticaretteki çeşitli faaliyetleri, kapitalist ve sosyalist sistemlere karşı mesafeli tutumlarının yanısıra; Çerkesya’nın, zafiyetleri ve potansiyelleri çerçevesindeki “*demografik ve iktisadi yapısı*” ile ilgilidir. Sonuç bölümünde ise Çerkes toplumunun bazı somut sorunları saptanarak bu sorunlara karşı pratik çözümler önerilmiştir.

1. Çerkeslerin Kimliği ve Sürgün Tarihi

*“İnsanları yurtlarından söküp atabilirsiniz,
fakat yurtlarını kalplerinden asla çıkartamazsınız!”*

Anonim

Kafkasya, bir sebze / meyve kabına benzetilebilir. Bu kapta değişik-farklı renkte unsurlar bulunmaktadır. Kafkas kavimleri ya da etnik unsurları üç grupta toplanabilir:¹

1. *grup*; Çerkesler (Abhazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveylar, Net-haçlar, Çebinler, Hatkolar, Khegaklar, Baskheğler, Şapsıgler, Bjeduglar, Kemirguveylar, Hatkoılar, Abzehler, Besleneiler, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-kumuklar), Lezgiler, Agular, Çakurlar.

2. *grup*; Türkler (Azeriler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karacay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar, Türkmenler).

¹ Ayrıca bkz. Aytekin Yılmaz, *Etnik Ayrımcılık: Türkiye, İngiltere, Fransa, İspanya*, Vadi Yayınları, Ankara, 1994.

3. grup; Hint-Avrupa kavimleri (Ariler); Osetler, Ermeniler, Farslar, Tatlar, Taalişler, Svanitler, Ruslar, Alanlar.

Bu kavimlerin hepsinin, tarihi *İpek Yolu*'nda tespih taneleri gibi sıralanıp birbirlerine eklemledikleri görülmektedir. Kafkasya, aynı zamanda bir *kavimler kapısı*dır. Bu kapının önünde pek çok savaş çıkmış, barış antlaşması yapılmıştır.

1.1. Çerkeslerin Tarihi ya da Tarihteki Çerkesler

Çerkesler Kuzeybatı Kafkasya'da doğmuş, çoğalmış, serpilmiş bir halktır. İÖ 6. yüzyıldan bu yana Azak Denizi, Karadeniz ve Gürcistan'a kadar uzanan kıyıların ve toprakların oluşturduğu üçgen bölge, genel anavatanları kabul edilir. Bu uzun tarihsel süreçte bu halka Sindai, Kerketai, Zikkoi, Zyghoi gibi değişik adlar atfedilmiştir. İlk atalarının *Hattiler* ya da Grek kaynaklarına göre Sindler ve Meotlar olduğu varsayılan Çerkesler, milli destanları Nartlarda "Cirt"/"Çit"/"Çint" biçiminde geçen yer ve topluluk adlarıyla anılırlar. Araplar onlara "Kerkes", Cenevizliler "Kirkasi"; ülkelerine de "Zichhia" diyorlardı. Kafkasyolog A.Dirr (1908), Çerkes etniğinin İÖ 2. yüzyılda "Kerket" adından türetildiğini yazmıştır.²

Berje (1858); Kafkas kavimlerini, dağlı kavimler olarak adlandırmış ve birbirinden farklı dillerde konuşan (Tatarlar hariç) 7 ana grupta (Kartvel, Abhaz, Çerkes, Oset, Ubih, Lezgi, Çeçen) toplamış ve bu kavimler içinde 19. yüzyıl ortasına kadar en kalabalık kavim (291 bin kişiyle) (birçok koldan oluşun) Çerkesler olmak üzere Dağlı Kafkasların toplam nüfusunu yaklaşık 398 bin kişi olarak kaydetmiştir.³ Çerkeslerin etnografyasına topluca bakıldığında onların şu 3 grupta toplanabileceği görülmektedir:⁴ i-Kendilerine Adighe⁵ genel adını veren Çerkesler; ii-Adighe olduğunu söyleyen ama dil bakımından bir öncekinden daha büyük farklılık gösteren Ubihlar; iii-Abhaz-Abhaza grubu.

² Yedic Batray Özbek, "Çerkes Sözcüğünün Kaynağı", *Circassian Center*.

³ Adolf Berje, *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*, Çev. M. Papşu, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 11-19.

⁴ Aytek Namıtok, *Çerkeslerin Kökeni*, 1.Kitap, Çev. A. Çeviker, 2.b., KafDav Yayınları, Ankara, 2009, s. 4-15.

⁵ A'D, A'DE, A'T, DI, TI Adıg "baba", GHE "erkek cinsel organı" demektir. Yani Adıgheler kendilerine "(Adem) Babanın çocukları" demektirler. (Aktaran; Kudret Emiroğlu, "İnsaniyet ve Kavmiyet", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1992, s. 100.)

İÖ 8.-7. yüzyıldan⁶ itibaren geç Orta Çağ dönemine kadar K.Kafkasya stepleri -bir kısmı Adıgelerin atası / akrabası / komşusu- değişik kavimlerin / aşiretlerin / halkların gelip geçtiği bir tür uzun koridor olmuştur. Met'in aktardığına göre;⁷ Çerkeslerin, Arap kökenliliğine ilişkin inanışlar olsa da, daha çok “ari” yani “*Hint-Avrupa*” soyundan geldikleri konusunda genel bir uzlaşma vardır. Bunun gerekçelerinden biri, Çerkesçe’de bazı sözcüklerin Fransızca, Rumca ve Farsça ile benzer olmasıdır. Çerkesya’nın ana kaynağını oluşturan ilk / eski Adıge’nin tarihi, Küçük Asya’da (Kapadokya yöresinde) konuşlanmış Hititler olarak da bilinen Hattiler’e kadar götürülebilir.

Çerkesler için tarih boyunca genellikle “*Dağlı Kafkaslar*” lakabı yakıştırılmıştır. Dünyanın görünüşünü sıkça değiştiren tüm olaylara karşın Kafkas dağ ve ormanlarında yerleşmiş küçük halkların dilleri, fiziksel tipleri, milli karakterleri genelde bozulmamıştır. Bu kadar küçük bir alanda, böylesine etnik bir tutuculukla bu kadar çok sayıda farklı halkı başka yerde bulmak zordur.⁸

K.Kafkasya’da -arkeologlara göre- İÖ 3. binyılda, Mezopotamya’nın havasını yansıtan “*Maykop kültürü*”⁹ doğup gelişmiştir. Neolitik oda tipi mezarlara bakılırsa, ölümler, -defincileri kıskırtacak kadar- zengin altın ve gümüş eşyalarla dolu mezarlara gömülmekteydi. K. Kafkasya’da demirin tarihi İÖ 8. yüzyıla kadar gitmektedir. Özbay’ın işaret ettiği F. Engels’e göre, tarihte bir devrimi simgeleyen, demir cevherinin eritilerek metalin elde edilmesi “*demir kılıçla balta dönemi*”ni başlatmıştır. Arazilerin ve ormanların tarımsal alana dönüştürülerek tarımsal üretim ancak demirden yapılmış aletler sayesinde olmuştur. Demir aletlerini kullanma gücünü daha çok erkekler gösterdiğinden, Kafkasya dâhil dünyadaki toplumsal düzenler genellikle hep “*babaerki*” (patriyarkal) düzen şeklinde cereyan etmiştir.¹⁰

⁶ Bu dönemi İÖ 18.-17.yüzyıla kadar daha gerilere götüren tarihçiler de vardır. Bu dönemde, Adıgelerin ilk atası olarak Meotların gömü, mezarlık ve demir çağına ait aletlerle ilgili arkeolojik bulgular için bkz. N.V. Anfimov ve P.U. Autlev (Red.) (2011, 1989), *Meotlar Adıgelerin Ataları*, Çev. K. Yükseler, KafDav Yayınları, Ankara, 1989, 2011.

⁷ Met İzzet (Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa) , *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca’dan) Çev. F. Huvaj, Ankara: Adıge Yayınları, 2002, s..86, 103, 111, 113, 191; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi II (Evrikalarım-Bulduklarım)*, (Osmanlıca’dan) Çev. D. Erdinç, Adıge Yayınları, Ankara, 2009, s. 15.

⁸ Aytek Namıtok, *Çerkeslerin Kökeni*, 1.Kitap, Çev. A. Çeviker, 2.b., KafDav Yayınları, Ankara, 2009, s. VII..

⁹ Bu kültüre adını veren *Maykop / Miyekhuaepe*, Adıge Cumhuriyeti’nin başkentinin de adıdır. Anılan mezar örnekleri burada bir müzede sergilenmektedir.

¹⁰ Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 2.b., Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 13-15.

Öte yandan, H. B. Zekeriya'nın dile getirdiği söylenceler ve Nartlar, Çerkes halkının bir zamanlar Adige topraklarında yaşadıklarını anlatmaktadır:¹¹

“*Adigeler*, Ketay (babaları) ile Kutay'dan (anneleri) türediler. Onların *Adig* isminde bir çocuğu, Adıg'ın da yedi tane oğlu vardı. Ardından onlar da aileler kurarak birbirlerine yakın yerlere yerleştiler. En büyüklerinin ismi Kumıku diğer kardeşlerin ismi Kebartay, Kereşay, Çemguy, Abzegh, Bjedugh, Shapssugh'dı. Onlar Ketay ülkesinden ayrıılıp Kafkasya'ya geldiler ve Hazar denizinden Karadeniz'e kadar olan geniş topraklara egemen oldular. Abzeghlerin yaşadıkları topraklar ise yaz ve kış zirvesinde beyaz bir şapka gibi kar olan Fışt dağı yakınlarıydı. Aynı zamanda Mezmay deresi havzasında da yaşıyorlardı. İşte Adıglerin kökeni ve doğuşu tarihte böyle yer almıştı.”

1.2. Çerkesya: Talihsiz Bir Coğrafya (mı?)

F. Braudel'in Akdeniz uygarlığı tahlilinden esinlenilerek, Kafkasya kıyısında üç ayrı ada; *Çerkesya*, *Abhazya* ve *Megrelisatan* belirlenebilir. Bu üç adanın kollarının uzandığı coğrafyalara (İspanya'dan İtalya'ya, Yunanistan'dan Suriye'ye ve Konstantinopolis'ten Trapezund'a) bakıldığında görülecektir ki, Çerkesya tüm tarihi boyunca Akdeniz uygarlıklarının etkisi altında kalmıştır.¹²

Fetgeri'nin vurguladığı gibi, tarih ve milli anılar, Çerkesleri yalnız iki ünvan ile tanımış, kaydetmiş ve tanımlamıştır:¹³ Bu iki ünvandandan biri Türk, Tatar ve Ruslarca “*Çerkes*” (Tcherkesse), Avrupalılarca “*Sirkasiyen*” (Circassien), Araplarca “*Seakise*”; diğeri de Çerkeslerin en eski zamanlardan beri bizzat kendilerini tanımladıkları “*Adige*”dir. Kısaca, Çerkeslere “*Çerkes*” adını yabancılar, Adige adını ise kendileri vermiştir; dolayısıyla “*Çerkes*” adı yabancı iken “*Adige*” ise millidir.

Adige Çerkeslerin dışında K. Kafkasya'da kümelenmiş ve komşulaşmış Karaçay, Kabarbey, Çeçenya, vd. Çerkesler de bulunmaktadır. K. Kafkasya, 9 cumhuriyetin oluşturduğu bir bölgedir (Harita 1).

¹¹ Anjel Çuvuik, “Hacı Brant Zekeriya'dan Tarih Mirası”, Çeviri: H. Açumi, *Adige Mak Gazetesi*, Aralık 2012.

¹² Bella S. Agrba ve Samir H. Khotko, *Çerkesya 'Ada' Uygarlığı: Adige Ülkesinin Özgün Tarihsel ve Kültürel Nitelikleri*, Çev. O. Uravelli, 2.b., KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 13.

¹³ Mehmet (Şoenü) Fetgeri, *Tüm Eserleri: Çerkeslerin Aslı (Tanrı Soyundandır)*, Çev. D. Erdiç – M. Bozkurt, Kafdav Yayınları, Ankara, (1922, İstanbul) 2007, s. 35 ve 46.

Harita 1: Kuzey Kafkasya Bölgesindeki Cumhuriyetler

Alman antropolog G. Herder (18. yüzyıl), Çerkesya'yı '*kadın güzelliğinin vatanı*' olarak tanımlamıştır: İnsan beden / yüz yapısı açısından saat akrebi bu ülkede tam orta yerde donup kalmıştır. Terazinin bir kefesinde Yunanistan, diğerinde Hindistan, Batı ve Doğu vardır. Avrupalıların da ticaret ve savaş yoluyla ortaya çıkan etkileşimden dolayı bu yüz güzelliğine sahip Kafkasya'dan tam tersi bir tip değildir. Bir iddiaya göre, yüzdeki zarif çizgiler ve simetrik beden fantezi değildir ve eğer Türk ve İran ırklarında fiziksel bir güzellik oluştuysa bunu Çerkes halkıyla karışmalarına borçludurlar.¹⁴

Çerkesya'nın, -doğruluğu tartışılrsa da-, Çerkeslerin şanssız bir tarih süreci yaşayageldiğini düşünenler, bu durumu büyük bir olasılıkla Rusya'ya bağlarlar. Zira Rusya, Çerkeslerin de dâhil olduğu çok çeşitli bir milletler / kavimler topluluğu gibi görünse de, Berzeg'in dikkat çektiği üzere,¹⁵ Çerkeslere göre Rusya bir "*milletler hapishanesi*"dir. Ruslar topraklarını ve bölgedeki politik etkilerini genişletmek için Çerkesya'ya bağımsızlık hakkı tanımamıştır.

¹⁴ Bella S. Agrba ve Samir H. Khotko, *Çerkesya 'Ada' Uygarlığı: Adıge Ülkesinin Özgün Tarihsel ve Kültürel Nitelikleri*, Çev. O. Uravelli, 2.b., KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 35-37.

¹⁵ Sefer E. Berzeg, *Soçi'nin Sürgündeki Sahipleri Çerkes-Vubıhlar*, Takav Yayıncılık, Ankara, 1998, s. 8.

1.3. Çerkes Sürgünü ve Diaspora

“... ben yaşlı, yaralı, ben, ne oralı, ne buralı... ben diasporalı;. Ben aykırı, kırgın... ben, çok yorgun bir atım.”¹⁶

Coğrafi anlamda yer değiştirme hareketine göç (hicret); göçün zorla yapılmasına ise *sürgün* (tehcir) denir. Sürgün edilen, kovulan insanlar başka yerlere yerleşince onlara *göçmen* (muhacir) denir. Genelde Dünya tarihi ve özelde Kafkasya tarihi aynı zamanda kitlesel sürgün / göç tarihidir. Çerkes toplumu da bu tarihin dramatik bir parçasıdır. Sürgün edilenler / göç edenler bir *diyaspora* (dışarıdakileri)¹⁷ oluştururlar.

Kişileri, aileleri, toplulukları göçe iten nedenler “*itici*” (anayurtta baskı, terör, savaş, kıtlık, vb. sorun) ve “*çekici*” (gidilecek ülkede refahın ve güvenlik düzeyinin yüksekliği) olmak üzere iki grupta toplanır. Göçlerin; sosyo-ekonomik farkları azaltma, uyum, beyin göçü, bütünleşme şeklinde çeşitli sonuçları bulunmaktadır. Çerkes ve diğer Kafkas halklarının da içinde yaşadıkları Rusya’nın emperyalist-yayılmacı, baskıcı ve “*Ruslaştırma*” politikaları, Kafkas topluluklarının 19. yüzyılda Osmanlı devletine göç etmesine yol açmıştır. Osmanlı devletindeki çekici etmenlerden çok, anayurt Kafkas topraklarındaki itici etmenlerden dolayı göç nedenleri oluşmuştur.¹⁸

Dünyada hemen her toplum için tarihte bazı kırılma noktaları vardır. 21 Mayıs 1864 günü de Çerkesler için bir kırılma noktasını ve büyük bir dramı anlatmaktadır, zira o tarihte Çerkesler sürgün edilmişlerdir. Kafkas-Rus savaşları, Çerkeslerin Çarlık Rusyası’na yenilmesi ve Çerkesya’nın düşmesiyle son buldu. Çerkesler yani tüm yerli halk Adıge boyları (yaklaşık 1,5-2 milyon insan) ya Rus boyunduruğu altına girecekti (yani bir Rus kolonisi haline gelecekti) ya da Osmanlı’ya sığınacaktı (yani kurtuluşu erecekti). Onlar ikincisini tercih ettiler ve böylece sürgün başlamış oldu. Kitlesel göç eden Çerkesler ve Abhazalar özellikle Rumeli ve Suriye’de iskân edildi. Böylece K. Kafkasya’da yer alan ve bugünkü nüfusunun 20 milyon civarında olduğu varsayılan Çerkesya bölgesi %80-85 ora-

¹⁶ Ç. Öner’in “*Yorgun bir at için fûg*” adlı şiirinden.

¹⁷ “*Diyaspora*”, içeriden dışarıya doğru dağılmak/yayılmak, anavatan dışında kümelenmek anlamına gelir. Klasik (Musevi, Ermeni, Grek) ve modern (göçmen/misafir işçi/sığınmacı/mülteci) olmak üzere iki tür diaspora vardır. (Ayhan Kaya, “Türkiye’deki Çerkes Diasporası ve Siyasal Katılım Stratejileri”, iç. 21. *Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan*, Firdevs Gümüšoğlu (der), İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001, (201-216), s. 1-3; karşılaştırma için bkz. cerkesarastirmalari.org/pdf/Ayhan%20Kaya.pdf, s. 1-17, (4/8/2014)

¹⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 1-8.

nında boşaltılmış oldu. Sonuçta bir “*Çerkes diasporası*” yaratıldı: çoğu Türkiye’de olmak üzere 6 milyondan fazla Çerkes dünyanın 40 ülkesine dağılmış durumdadır.¹⁹

Bice’ye göre, 21 Mayıs 1864 tarihinin iki anlamı var: Birincisi, Kafkasya’nın Ruslar tarafından kesin olarak işgali, ikincisi ise Çerkeslerin Rus zulmünden kaçarak Osmanlı ve diğer ülkelere göç etmesi. Toprak (Çerkesya) yerinde duruyor ama halkı (Çerkesler) sürgündedir. Çerkeslerin ve genel olarak Kafkasların Osmanlı devletine göç etmesinde yönlendirici bir etmen, Osmanlı devletindeki “*panislamist*” / “*pantürkist*” yaklaşımlardır. Bu yaklaşımların bir toplamı olarak Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid Han’ın, “*Halife-i Ruyi Zemin*” ünvanını taşıdıklarından Kafkas Müslümanlarının “*Dar-ül İslam*”a göç etmelerine ilgi göstermişler, her türlü desteği vermişlerdir. Kafkas Müslümanları Osmanlı topraklarında göç etmelerinden sonra belirli bir refah düzeyine ulaşıncaya dek birkaç yıl boyunca askerlikten ve vergiden muaf tutulmuşlardır.²⁰

Osmanlı devleti, 1856’da da Kırım Tatarlarının göçüne sahne olan bir devlet olarak, Rumeli’ye Çerkes göçünü teşvik eden politikalar izledi. Bunun nedenleri arasında; İstanbul’daki Kafkas kökenli akrabaları buluşturmak, Hıristiyan halkların nüfusunu Müslüman Çeçen nüfusuyla dengelemek, Çerkeslerin göçle birlikte İslamlaşma sürecini tamamlamak, Halifelik makamıyla tüm Müslüman halkları korumak, vb. amaçlar yer almaktadır. Ancak göçün beklenmedik düzeye çıkması ve göçmen bütçesini zorlaması ve maliyenin bozulması nedeniyle 1964’ten sonra göçün teşvik edilmesinden vazgeçildi ve pasaportsuz - vizesiz girişler yasaklandı.²¹

Bazı halklar ve dolayısıyla Çerkesler için sürgünün uzun sürdüğü görülmüştür. Sürgünün başat özellikleri sefalet, hastalık ve ölümdür.²² Çerkesler bazında da anlaşılmaktadır ki, sürgün olayı, kesinlikle bir “*insani kriz*” şeklinde olmuştur.

Çarlık Rusyası’nın K. Kafkasya’yı işgalinin tamamlandığı tarih olan 1859-1865 yılları sonrasında yaşanan sürgün ile birlikte, Anadolu ve Ru-

¹⁹ Muhittin Ünal, “Kafkas Halklarının Anavatanlarından Sürülüşlerinin 136. Yılı Anma Töreni”, iç. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 112-113.

²⁰ Hayati Bice, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçleri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991, s. 61-vd.

²¹ Bedri Habiçoğlu, “Göçün veya sürgünün Nedenleri”, iç. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s.118-vd. (s. 118-122).

²² Binlerce kişinin öldüğüne dair on beş tane İngiliz belgesi için bkz. Kafkas Derneği, *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 192-206. s. 27-51.

meli dışında, Osmanlı devleti sınırlarındaki Irak'a da Çerkes iskânı yapılmıştır. Yaklaşık 1,4 milyon Çerkes K. Kafkasya'dan sürülmüş, bunun yaklaşık 1,1 milyonu Irak şehirleri dâhil Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir.²³ Çerkeslerin iskânı Kosova başta olmak üzere Balkanlara, Filistin ve Ürdün bölgesine de yayılmıştır. Suriye'ye gelen Çerkesler, boş alanlarda iskân ettirilmiş ve Dürzi başkaldırısına karşı kullanılırken, yapımı planlanmış olan Hicaz Demiryolu güzergâhına yakın yerlere yerleştirilerek de demiryolunun güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır.²⁴

1.4. Osmanlı'dan Günümüze: Çerkeslerin İskânı ve Bütünleştirilmesi

"Su akacağı yolu kendi bulur, sen gideceğin..."

Çerkes atasözü

Çerkes halkının, anavatandaki nüfuslarından daha fazlasının Türkiye'de yaşadığı dikkate alındığında, "*Çerkesler - Türkiye*" ilişkisinin ne kadar önemli ve anlamlı olduğu ortaya çıkar. Sözkonusu ilişkinin miladı, Çerkeslerin kitlesel olarak 1864'te K. Kafkasya'daki Rus zulmünden kaçıp Osmanlı topraklarına sığınmasına yol açan sürgün olayına dayanmaktadır. Çerkeslerin Anadolu'ya zorunlu göç etmesinin ve onlarla ilgili iskân politikasının yürütülmesinin Osmanlı'nın gerileme sürecine denk gelmesi ise ayrı bir olumsuz tablodur. I. Paylaşım Savaşı'nın ardından Osmanlı'nın yerine Cumhuriyet Türkiye'si'nin kurulması sürecinde de Çerkesleri, uyumlaştırma - bütünleştirme başta olmak üzere başka ciddi sorunlar bekliyor olacaktır.

1864'te başlayıp ve 1920'li yıllara kadar süren sürgünle başta Çerkesler olmak üzere birçok Kafkas halkı, Anadolu dışında, Osmanlı'nın diğer egemenlik alanlarını oluşturan Ortadoğu ve Balkanlar'a dağıtıldı. Çarlık Rusyası'nın Çerkeslere baskı ve zulüm yapmaya ve onların da can güvenliği nedeniyle Başta Osmanlı olmak üzere başka devletlere göç etmeye başlamasının birçok nedeni var. Örneğin:

- Çarlık Rusya'sında 1861'de serfliğin kaldırılması, yüz binlerce topraksız köylünün ortaya çıkmasına yol açtı. Asya ile ticaret yollarını açmak ve Karadeniz'e inmek İsteyen Rusya'nın, Kafkasya'yı ele geçir-

²³ A. Ali İsmail Katav, Bilgay Duman, "Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler)," *ORSAM Rapor* No: 134, Kasım 2012, s. 8.

²⁴ Kuşhabiyev Anzor ve Naima Neflyuşeva, vd., "Suriye Çerkesleri," *ORSAM Rapor* No: 130, Kasım 2012, s. 6.

mek istemesi bölgede yaşayan Çerkesleri ve tüm Kafkasya halklarını hedef haline getirdi.²⁵

- Çerkesler, 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında topraklarını kaptırmak için Osmanlılardan ve İngilizlerden yardım almaya çalışınca Rusya'nın tepkisi iyice sertleşti. 1857'de Adagum Rus birliği Natukhay avullarını (kışlıklarını, çitlerini) yakıp yıktı, dağlıların mallarını ve hayvanlarını yağmaladı, köyleri harabeye çevirip, binlerce 'dağlı'yı esir aldı. 1862-1864 arasındaki kanlı Rus-Çerkes savaşlarından sonra Rus ordusu Mzımta nehri civarında nihai zaferi kazandı (21 Mayıs 1864).²⁶ Bu tarihten sonra sürgün başladı.

Sürgünün ilk sonuçları ise büyük bir dramdır:²⁷

- 27 Temmuz 1864'te de Kafkasya Genel Valisi Mihail, '1567 yılında Çar VI. İvan'ın başlatmış olduğu Kafkas - Rus savaşlarının bittiğini' belirten belgeyi imzaladı ama sürgünler iki yıl daha devam etti. Üstelik bu süreçte Rusların en büyük yardımcısı bazı Adige, Şapsığ, Abhaz komutanlar ile toplum liderleri olacaktı.

- Malvarlıklarının yükte ağır kısmını, asıl olarak da sürülerini yarılarında götüremesinler diye 'dağlılar'ın kara yoluyla göçü yasaklandı. Karadeniz kıyılarında aç ve çıplak yığınlar başta Taman, Tuapse, Anapa, Novorossiysk, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum olmak üzere sayısız liman, iskele ve koyda kendilerini yeni yurtlarına götürecek tekne ve gemileri aylarca bekliyorlardı.

- Rus konsoloslarına ve Avrupalı gazete haberlerine göre, sürgün sırasında kitlesel ölümler ve bulaşıcı hastalıklar artıyor, ayrıca sürgün aileleri hayatta kalmaları için evlatlarını köle olarak satıyorlardı. Bu amaçla, Trabzon ve Samsun'da geçici köle pazarları kurulmuş ve tahminen sadece 1863-1867 arasında 150 binden fazla Çerkes köle alınıp satılmıştı.

Osmanlı Hükümeti 1859'dan 1864'e dek Kafkasya'dan Anadolu'ya zorunlu göç yoluyla gelen Kafkaslıların iskân politikasına uygun olarak iskân mahallerine yerleştirilmelerini yerel yöneticilerden ve "Muhâcirîn Komisyonu"ndan istemekteydi. Hükümetçe gönderilen emirnameler doğrultusunda iskân olunan Çerkesler ve diğer Kafkas göçmenleri, bazı

²⁵ Circassian Center, "Kaf Dağı'ndan Anadolu'ya", *Basında Çerkesler*.

²⁶ Ayşe Hür, "21 Mayıs 1864: Çerkeslerin Kara Günü", *Radikal Gazetesi*, 20 Mayıs 2013.

²⁷ Hür, a.k.

asayiş olayları çıkarmaktaydı; bu durum iskân politikasının uygulanmasını aksatmaktaydı.²⁸

Osmanlı, muhtemel sürgün olaylarına hazırlık olarak 5 Ocak 1860'ta Göçmen Komisyonu'nu kurmuş, 1862'de de iskân yasalarını hazırlamıştı. Sürgünün Ruslar ve Osmanlılar arasında önceden bilinip belirlendiğini ileri süren tarihçilere göre, iki ülke arasındaki yazışmalarda bu durum açıkça konu edilmişti. Ama gerçek olan bir başka olgu, Osmanlıların sürgün sonrası gereksindiği deneyimli bir savaşçı nüfus elde etmesiydi. Sürülenler bu yüzden Osmanlı topraklarının sancılı bölgelerine yerleştirildiler. O sırada kaybedilmekte olan Balkanlar'a, Hıristiyan azınlıklarla denge sağlaması için Van yöresine, Suriye ve Ürdün'e, sarayın bulunduğu İstanbul'un çevresine (Kocaeli, Adapazarı, Bursa ve Balıkesir) dağıtıldılar.²⁹

Osmanlı belgeleri, Çerkeslerin Osmanlı topraklarına sürgününün, 1864'ten önce başladığını, fakat ondan sonra kitlesel ve şiddetli olarak sürdüğünü göstermektedir. Osmanlı hükümetinin göçmen Çerkes halkına yönelik (1859-1908 arasında iskân yerini ve zamanını belirleyerek) alıp uyguladığı çok sayıda karar bulunmaktadır.³⁰ Resmi belgelere yansıyan karar ve kanaatlara göre, Çerkesler Osmanlı nüfusunun savaş kayıplarını telafi ederken ve Ruslara karşı "*tampon halk*" haline getirilirken, Osmanlı hazinesini de büyük bir mali zarara uğratmıştır.

Kendilerine "Adıge" diyen Çerkesler, atfedilen olumsuz yargıların doğru olmadığını tarihsel olarak ortaya koymak amacıyla, Osmanlı-Çerkes ilişkilerinin en dostça dönemi sayılan II. Abdülhamid devrinde bir "*layiha*" (1883) hazırladılar. Bu layihanın özü, Çerkeslerin, Batılıların ileri sürdüklerinin aksine, uygar bir kavim olduğu tezini savunmaktır. Layihadan, Osmanlı'nın gerileme döneminde Osmanlı Birliği'nin ("*Pax-Ottomana*") önemli bir müttefiki ve uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkan Çerkeslerin, kendilerini kültür - kimlik ekseninde ifade etmeye ve bunun için kapsamlı bir *milli - ümmetçi* tarih yazımına başvurdukları anlaşılmaktadır.³¹

²⁸ Ömer Karataş, "19.Yüzyılda Anadolu'da Çerkes Göçmenlerinin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 36, 2013, s. 94.

²⁹ Circassian Center, a.k.

³⁰ Uğur Ünal (Proje Yön.), *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No 121, İstanbul, 2012, s. 24-259.

³¹ Mustafa Oral, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Bir 'Çerkes Tarihi' Yazılması Girişimi", *ÇTTAD*, VII/16-17, Bahar-Güz 2008, s. 9-10, 80.

Çerkesler, Türklerle tarihsel ve dinsel yakınlığı olsa da “*Türki(k)*” bir halk değildir. Kaya’nın ulus-devlet inşası açısından baktığı gibi,³² “*Osmanlı millet sistemi*”nden farklı olarak Türkiye Cumhuriyeti, salt Türklük üzerine kurulu bir ulus inşa sürecine giderken –Çerkesler dahil- Müslüman unsurları bu tanımın içine sokmaya çalışmış, sahip olduğu bütünlükçü kültür anlayışının sonucu olarak gayrimüslim unsurları bu tanımın dışında bırakmaya özen göstermiştir. Dolayısıyla Türkiye’de Müslüman kökenlilere yönelik uygulanan “*baskın yapıda erime / bütünleşme*” süreçleriyle gayrimüslimlere yönelik uygulanan ve “*bütünlükten ayrılma / ayrışma*” süreçleri birbirine koşut olarak işlemiştir. Bu çerçevede Çerkes halkı da, ulus-devlet politikasına uygun olarak konumlandırılmıştır.

Büyük sürgünün ardından Çerkeslerin tekrar anayurduna dönme yolları ve stratejileri denendiyse de Rus Çarı “*geri dönüş*”e kapıları kapatmıştır. Anadolu’ya kitlesel olarak göç eden Çerkesler için çare, kendilerine özgü “*gettolar*” oluşturmaktı. Bu gettolar Çerkeslerin nasıl yokluk / yoksulluk yaşadığını gösteren yerler olacaktı. Çerkeslerin iskân edildikleri yerlerde sosyo-ekonomik sorunları bir yana, Kafkas halkları ve Türklerle yaşadıkları çeşitli anlaşmazlık ve kavgalar yüzünden Osmanlı topraklarında bu kez “*iç sürgün*”e (“*sürgün içinde sürgün*”e) tabi tutuldular. Hür’ün belirttiği gibi,³³ 1920-1923 arası da Çerkesler için tasfiye ve sürgün yıllarıydı: Çerkes Ethem olayının da gösterdiği gibi, Milli Mücadele yıllarında Ankara güçlerine karşı isyan eden başka (Müslüman) gruplarla birlikte, Çerkeslere bu kadar sert davranılmasının ardında savaşçı niteliği olan Çerkeslerden gerçekten çekinilmesi olabilir.

Sürgün ve iskânının doğal sonucu, kaçınılmaz olarak eritme / benzeştirme politikasına tabi olmaktı. Çerkeslerle yapılan yüzyüze görüşmelere göre, “*...eritme süreci bu hızla gidecek olursa, birkaç yıl sonra diasporada düşün yapacak, cenazeyi kaldıracak insan bulanamayacaktır. 1980’li-1990’lı yıllarla karşılaştırıldığında, yok oluş sürecinin ne kadar hızlı ve acımasız olduğu görülecektir.*” “*Gupse, Guşef, Gunde, Nart, Nağue, Nejan, Perit, Tameris gibi isimler mahkemelik olmaktadır.*”³⁴

³² Ayhan Kaya, *Türkiye’de Çerkesler: Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11.

³³ Ayşe Hür, “150 yıllık Çerkes Sürgünü’nün 1920-1923 Dönemi”, *Radikal*, 18 Mayıs 2014.

³⁴ Alper Görmüş, “Çerkesler / 125 Yıllık Konukluk”, *Nokta-Haftalık Haber Dergisi*, 17 Haziran 1990, S. 24.

Cumhuriyet döneminde Çerkeslerin anavatan Çerkesya'ya - Rusya'ya geri dönüşü için ilk kısmi-kitlesele girişimi, 1980'de 200 kişinin Sovyetler'e başvurmasıyla başlamış, fakat 12 Eylül askeri darbesiyle kesintiye uğramıştı. Geri dönüşün kişisel bir seçim olduğunu söyleyen Çerkesler, genellikle, isteyenin gidebilmesinden yanadırlar. Ancak Türkiye'de kalmak isteyenlerin de evlilik ve iş bazında haklı nedenleri vardı.³⁵ Herşeye rağmen “*azınlık kültürü*” yaşamın her alanını etkilemektedir. Etnik olarak yok olma korkusu da geri dönüş duygusunu kuvvetlendirmektedir.

2. Çerkeslerin Sosyokültürel Yapısı

“Çerkesler tavır itibariyle demokrat, fakat kalpleri aristokrattır.”
Puşkin

Polonya asıllı Amerikalı antropolog S. Benet der ki:

“Abhaz halkı, ülkelerinin, Tanrı'nın sonradan hatırladığı bir yer olduğunu yakınlıkla değil, gururlanarak söyler. Efsaneye göre, Tanrı yeryüzündeki bütün halklara ülke dağıtıyormuş ve tam dağıtım işlemi bitmek üzereyken Abhazlar yetişmiş. Ancak konuk ağırladıkları ve konuklarını bırakıp gelmeleri son derece uygunsuz olacağı için gecikmişler. Tanrı Abhazlar'ı eli boş göndermek istememiş ve böylece artakalan bir takım taşları toplayarak Abhazya'yı yaratmış. Abhazya geç yaratılmış ama orada yaşayan insanlar genellikle geç ölmektedir, uzun ömürlüdür (90+ yaş).”³⁶

Çerkeslerde uzun ömrün sırrı, yapılan antropolojik araştırmalara göre, ülkedeki zor coğrafi ve iktisadi koşullara rağmen genellikle toplumda ege men olan güçlü bir aile dayanışması ile gerilimsiz bir kültürel dokudur. İşte bu yüzden Abhazlar, isimlerinin çağrıştırdığı gibi, ülkesinden “*haz*” duyan bir halk olsa gerektir.

2.1. Mitolojide Çerkesler: *Nart Destanları*

Çerkes kültüründe mitoloji külliyatı için en doğru ve tek adres “*Nart destanları*”dır. Antik Greklerde “İliada ve Odiseus”, Hintlilerde “Mahabbarata”, Kırgızlarda “Manas,” Finlilerde “Kalavela”, İranlılarda “Şehname”, Türklerde “Oğuz Kağan” ne ise Kuzey Kafkasya'nın otoktan halk-

³⁵ Seral Çelik ve Hürriyet Karadeniz, “Türkiye'deki Çerkesler: Kaf Dağı'na Dönsek mi?”, *İkibine Doğru-Haftalık Haber Dergisi*, 12 Mart 1989, s. 11.

³⁶ Sula Benet, *Abhazlar: Kafkasların Uzun Ömürlü İnsanları*, Çev. N. Kılınçarslan, KafDav Yayınları, Ankara, 1993, s. 1.

larının (ve dolayısıyla Çerkeslerin) binlerce yıldan beri ürettikleri masal kahramanları ve imgeleri bütünü olan Nart destanları da odur. Bu destanlar incelendiğinde Çerkeslerin ilkel/geleneksel/eski çağ inançları, ibadet, dans, müzik, tören ve eğlence türlerinin hepsine ulaşılabilir. Büyük Tanrı Tha, Kurtarıcı Tanrı Prometheus,³⁷ Tanrıların Tahtı Elbruz Dağı, vs. hepsi Çerkeslerin ünlü ve gizemli efsanelerini oluşturmaktadır.

Nart destanlarında ana unsur olarak, insan yaşamını daha mutlu daha renkli kılacak olan, insan onurunu yüksek tutacak “insan sevgisi” dile getirilmektedir. Nart destanlarında devşirme üretim biçiminden tarıma, yerleşik uygarlığa geçişin izlerini bulmak mümkündür. Nart Tleps’in orağı, sabanı, şarap mayasını bulma ve arı yetiştirme öyküleri, halkın tarıma geçiş sürecini anlatır. Ayrıca Nartların ateşi bulmaları, çeliğe su vermeleri, madeni silahlar yapmaları, vs. maden çağına girildiğini göstermektedir. N. Y. Marr, “*Akdeniz kültürünün yaratılmasında Kuzey Kafkas toplumu, kendisini ilk etnos element olarak sayabilir,*” demektedir.³⁸

Çerkes inançlarının önemli bir kısmı diğer tüm coğrafyalarda olduğu gibi *animizm* (cancılık) ve büyüye dayanırdı. Çerkesler suya, ateşe, bitkilere, ormanlara, kayalara, gök gürültüsüne ve yıldırıma tapmışlardır. Bu halk kuraklık yıllarında Hantso Guaş şarkısı ile yağmur duası yapar, kaybolan hayvanların kurtlar tarafından parçalanmaması için özel sihirli sözler demek olan Hapeşçipkhe ile kurtların ağzını bağlamaya çalışırlardı. Bugün bu gelenekler ve yağmur duaları İslami inançla birleştirilmiştir ve bazı Arapça dualar okunarak hâlâ uygulanmaktadır.³⁹

2.2. Arkeoloji: *Maykop Yazıtı ve Buluntular*

Çerkes toplumunun ayinlerine / âdetlerine (ritüellerine) ve Çerkesya topraklarında yapılan faaliyetlere ilişkin ilk sosyo-kültürel şifreleri arkeolojik buluntular vermektedir. Bu bağlamda “*Maykop Yazıtları*” en önemli bilgi kaynağıdır.

Turçaninov’un bir kitabında belirttiği üzere, Aşuva olarak adlandırılan ve Abhaz(a) ve Ubıh halklarının yaşadığı ülke İÖ 3. bin yılda,

³⁷ *Prometeus*, mitolojiye göre, ateşi güneşten çalıp yeryüzüne indiren tanrıdır. Abriskil ise, Kafkas halklarının özelde Abazaların Promethe’sidir (Bagrat Şinkuba, “Kafkas Halklarının Kahramanı: Abriskil”, *Yürüyüş Dergisi*, 21 Aralık 2008).

³⁸ Cahit Aslan ve Sefer E.Berzeg, Murat Paşsu, vd., *Biz Çerkesler*; Kafkas Dernekleri Federasyonu, Şubat 2011, s. 8.

³⁹ Mehmet Bozkurt, “Oshamafe Çocukları : Çerkezler”, *Gerçek Bandırma*; Ayşe Övür, “Çerkes Mitolojisinin Temel Unsurları: Tanrılar ve Çerkesler”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 155, Kasım 2006.

Karadeniz'den kuzeye doğru şimdiki Maykop'a kadar uzanıyordu ve kuzeybatıda Kuban ve guneypoğuda Fazis (Rion) Irmaklarının sınırları dışına çıkıyordu. Maykop, Kura-Aras, Dolmen ve Kolhid kültürleri, Aşuva uygarlığının kadim arkeolojik gerçekliğidir. Aşuva yazısı, İÖ 2. bin yılın başında, köle tacirlerine satılan Aşuva köleleri tarafından eski Fenike'ye taşınmış ve proto-biblos (psevdo-hiyeroglif) yazısı Aşuva yazısının içinde kök salmıştır. Kafkasya'nın ilk eski yazılı eseri olan, İÖ 13 ve 12. yüzyıllara tarihlendirilen “*Maykop yazıtı*” 1965-1966 yılında yayımlanırken bu esere “*Kolhid yazıtı*” denmiştir.⁴⁰

Maykop adlı şehirde 1960'ta yapılmış arkeolojik kazılarda şu tür bilgi ve kanıtlar elde edilmiştir:⁴¹

Maykop'ta çıkarılan açık gri renkli yerel kuvarstan yaklaşık 2,2 m² büyüklüğünde, derin çizgilerle, birbirine eşit olmayan bir yazıt / kitabe yedi bölümlü ve ortasına bir şehir / kale planı yerleştirilmiştir. Prof. Tourçaninov'un okuduğu bu paleografik yazıt, Karadeniz'in doğu sahillerinin yerleşik halkı olan ve tarihsel / efsanevi Kolkhi'ye uzanan -modern alfabenin atası sayılan- Abhazca ile yazılmıştır.

Maykop tepesinde bulunan bir gümüş kupanın üzerindeki motiflerde ise Kafkasya'nın coğrafi görünümü, -Dünyanın en eski haritalarından biri olarak- yer almaktadır. Bu kupanın ağız kısmı geniş, karın kısmı şişkindir ve sıralı dizilen dağlar vardır. Bunların en yüksekği olan çatallıdır (Elbruz dağı); dağların zirvelerinden doğan iki ayrı ırmak (Terç-Kuban ırmakları); kupanın göbeğinde Kafkasya'daki hayvanlar iki sıra halinde görünmektedir.

Maykop'ta bulunan başka ilginç bir eser de, 1987'de Leskov tarafından Adıgey topraklarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve İS 1. yüzyılda yapıldığı ve proto-Adıgeler'e (Meotlar) ait olduğu sanılan; bir yüzü ayna diğer yüzü takvim olan bronz eşyadır. Takvimin ortasında bir güneş sembolü ve onun çevresinde her ayı gösteren 12 köşe; bu 12 ayı çevreleyen ikinci dairede üçerli aydan mevsimleri simgeleyen 4 ayrı çizgi grubu; bunların etrafında daire şeklinde sıralanan -şu ana kadar yalnızca 3'ü okunup anlamlandırılabilmiş- 9 adet simge bulunmaktadır. Spiral şeklinde olan iki tanesinden kulpa yakın olanı 21 Mart'ı, üst kı-

⁴⁰ G. F. Turçaninov, *Kafkasya'da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi*, Çev. K. Yükseler, Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayımlaşletmesi, Ankara, 2009, s. 8.

⁴¹ Kafkas Derneği, “Maykop Yazıtı”, *Festival Kitapçığı Çalışması*, Kayseri, 2002.

sımda yer alanı ise 21 Aralık'ı; ikisinin arasında yer alan alev ise Adige ritüelinde yer alan enerji simgesini göstermektedir.

Bronz çağında İÖ 1. yüzyılda Kafkasya'da tek etnik öze bağlı, yerli halkların yarattığı “*Maykop kültürü*” içinden “*Koban*” ve “*Kolhide*” adlı iki kültür doğmuştur. Kuzey Osetya'da yapılan kazılardan, bu yerli halkın balta, silah, süsleme gibi bronz eşya yapımında usta olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Dil ve Yazın: *Değişik Alfabeler*

Dil, bir ulusun / toplumun kendini var kılma aracıdır. Yazın (edebiyat) da o ulusun / toplumun varlığını güzelleştirip zenginleştiren en etkili kültürel faaliyetlerinden biridir. Bu saptama, doğal olarak Çerkes halkı için de geçerlidir.

Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, 1660'lı yıllarda gezip gördüğü Kafkaslar, dolayısıyla Çerkesler ve dili hakkında şu ilginç saptamada bulunmuştur.⁴²

“Bu dünya seyyahı, insanlarla sohbet eden yalnız bilmeyen aciz kul, ben Evliya 51 yılda, 7 iklimde 18 padişahlık yere ayakbastım. Her diyarın lisanıyla konuşmak için onların açık ve güzel sözleri, beyitleri ve şiirleriyle 147 lisanın hepsini gayet güzel yazdım ama bu Çerkes lisanı gibi saksagan sadalı lisanı yazamadım. Kendilerine mahsus bir lehçeleri var, gramerleri yoktur, onun için kaleme gelmez vesselam...”

Teknik olarak, “*ISO 639*” kodlu “*ady*” ve “*kbd*” olan dilleri konuşan Kafkasyalıları kendi dilleri için kullandıkları Adıgece / Adigece adını Türkçe vd. dillerde ifade ederken de *Çerkesçe/Çerkezce* biçimini kullanırlar. Batı Çerkesçesi (*ady*) Adigey Cumhuriyeti'nde, Doğu Çerkesçesi (*kbd*) ise Karaçay - Çerkesya ile Kabartay - Balkarya cumhuriyetlerinde resmî dildir. Rusya'da üç idari birimde yaşayan Çerkesler / Adıgeler üç ayrı milliyetmiş gibi kabul edilmeye başlanmıştır. *Ady* ve *kbd* kodlu dillerin ortak adı olarak *Çerkesçe* yerine *Adıgece* terimini tercih edenler de bulunmaktadır.⁴³

Dünyada “*ISO 639-3*” kodlu *Adıgece* dilini konuşan belirli bir nüfustan söz etmek mümkündür. Yeryüzünde yaşayan dillerin kataloğunu

⁴² Mustafa Oral, “Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Bir ‘Çerkes Tarihi’ Yazılması Girişimi”, *ÇTTAD*, VII/16-17, Bahar-Güz, 2008, s. 72.

⁴³ Murat Papşu, “Çerkes-Adıge Yazısının Tarihçesi”, *Nart Dergisi*, S. 51, Eylül-Ekim 2006, s. 1-2.

çıkararak Ethnologue adlı web sitesine göre, 1980-2000 yılları arasında başlıca ülkelerde saptanabildiği kadarıyla bu nüfus şöyledir:⁴⁴ Türkiye’de 278 000; Rusya’da 117 500; Ürdün’de 44 300; Irak’ta 19 000; İsrail’de 3 000.

Çerkesçe için ilk alfabe denemeleri 1800’lerin başlarında Rusya’da yapılmaya başlanmıştır. 19 ve 20. yüzyıl başlarında yazı, dar bir aydın çevresinde sınırlı kalmıştır. İlk önce Arap harflerini esas alan alfabeler kullanılmıştır. Sovyet döneminde Batı lehçesi için 1918’den 1927’ye dek Arap alfabesi, 1927’den 1938’e dek Latin alfabesi kullanıldıktan sonra 1938’den sonra Kiril alfabesine geçilirken; Doğu lehçesi için ise Latin alfabesi 1923’te yapılmış, 1924’te Yakovlev tarafından geliştirilip 1936’ya dek kullanılmış, 1936’dan itibaren Rus harfleri esas alınarak hazırlanan Kiril alfabesine geçilmiştir.⁴⁵

Gerçekte Çerkes halkı dil temelinde Doğu ve Batı diye iki ana gruba ayrılrsa da, her ikisi de kendilerini *Adıge* olarak tanımlamaktadır. Diasporada yaşayan Çerkeslerin anadillerini öğrenmelerini kolaylaştıracak, birbirinden farklı *Adıgey*, *Kabardey*, *Abhaz* ve *Abazin* (*Aşuva-Aşharuva*) alfabelerini ortak hale getirecek ve yazımda standart sağlayacak *Latin* esaslı bir yazı sisteminin oluşturulması üzerinde tartışılmaktadır.⁴⁶ Türkiye’de Kafkas Dernekleri Federasyonu’nun aldığı kararla, 2006’da başlayan Adıgece kurslarda mevcut Kiril-Adıge alfabesinin kullanılması kabul edilmiştir.

Nart destanları ve Maykop kültürü ışığında Kuzey Kafkasya’nın yerli halkı olan Çerkes boylarına (*Abhaz–Abaza*, *Adıgey–Çerkesk*, *Kabardey–Balkar*, *Oset*, *Çeçen*, *Dağıstan*, *Avar*) ait yazılı / sözlü atasözü, ağıt, öykü, roman, şiir, şarkı, masal, tiyatro, vs. genelde “*Çerkes Yazını*” olarak değerlendirilir. Meşhur şair ve yazarlar arasında Dırmıt Gulya, Negume Sora, Thagazit Zuber, Hedagati Kosta, Raisa Ahmadova, Hacı Murat, Efendi Kapiyev isimler sayılabilir.⁴⁷

⁴⁴ Ethnologue, “Adyghe”, *Ethnology*.

⁴⁵ Murat Paşu, “Çerkes Dillerine Genel Bir Bakış Kafkasya ve Türkiye”, *Nart Dergisi*, S. 35, Mart-Nisan 2003.

⁴⁶ Özdemir Özbay, Fahri Huvaj, Murat Paşu ve M.Emin Kaynar, “Ortak Latin Alfabesi”, *Anadil ve Alfabe Konferansı*, Kafkas Derneği, Ankara, 16-19 Mayıs 2003; Nuh Çiğ, “Adıgece’nin Temel Sorunları -2”, Çev. C. Y. Hapı, *Adıge Mak*, 12 / 13 Şubat 2009; N. Hatam Meşfeşuşu, “Anavatandaki Dil Çalışmaları -1”, *Circassian Canada*.

⁴⁷ Cahit Aslan, Sefer E.Berzeg ve Murat Paşu, vd., *Biz Çerkesler*; Kafkas Dernekleri Federasyonu, Şubat 2011, s. 8-10.

2.4. Din ve İnanç: *Mitolojiden Müslümanlığa*

Çerkeslerin sosyokültürel yapısının bir direği, kutsal inançlarıdır. M. İzzet'in belirttiği gibi, Çerkes halkı din ve inanç konusunda üç dönem geçirmiştir:⁴⁸ i-Eski Hattiler zamanında –mitolojik anlamda- güneş, ay, hava ve ağaç tanrıları vardı. ii-1.yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığı kabul eden Çerkesler eski inançlarından ve adetlerinden bazılarını korumuşlardır. Çerkesya'da 6. yüzyılda Bizans imparatorlarının da etkisiyle çok sayıda kilise kurulmuş ve papaz yetiştirilmiştir. iii-7. yüzyılda Arap mücahitlerinin Güney Kafkasya'ya sefer düzenlemesi ve Gürcistan'da bir Arap-İslam devletini kurmaları ile birlikte Dağıstanlılar ve Kırımîliler üzerinden Çerkesya'da İslamiyet kabul edilmiştir. Osmanlı döneminde İslam Halifesine bağlı olan Çerkesler günümüzde neredeyse tamamıyla Müslüman'dır.

İslamiyet aristokratik Çerkes kabilelerinin en büyüğü olan Kabardeyler arasında 18. yüzyıl sonlarında kesin ve tam olarak yerleşmiştir. Oysa demokratik yapıya sahip Çerkes kabileleri arasında İslamiyet ancak 19. yüzyıl ortasında egemen din olabilmıştır. Özellikle 1840-50'li yıllarda İmam Şamil'in *müridizmi*⁴⁹ yayan vaizleri İslamiyetin Çerkesler arasında yayılmasında önemli rol oynamışlardır.⁵⁰ Bu çağda Çerkes toplumsal yapısı için yeni bir din olarak İslamiyet feodal ilişkiler açısından çok daha uygundu. Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik sömürgeci yaklaşımı da Çerkeslerin İslamı tercih etmelerine neden oluyordu.⁵¹

Berzeg'in dediği gibi,⁵² Çerkeslerin sosyo-kültürel özellikleri, salt dil ve etnik farklılıklarını değil, büyük ölçüde din farklılıklarını da aşabilmiştir. Kuzey Kafkasya'ya Hıristiyanlık ve Musevilik 4. yüzyılda, Müslümanlık ise Halife Hz. Ömer zamanında 7. yüzyılda ulaşmış ve Doğudan Batıya yayılmaya başlamıştı. 16. yüzyılda Çerkeslerin büyük kısmı Müslüman, azınlık bölümüyse Hıristiyan'dı. Müslüman ve Hıristiyan Çerkesler, din

⁴⁸ Met İzzet (Met Çınatıkho Yusuf İzzet Paşa), *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca'dan) Çev. F. Huvaj, Adıge Yayınları, Ankara, 2002, s. 281.

⁴⁹ Müridizm, Kuzey Kafkasya Müslümanlarının 18. yüzyıl sonlarında Ruslar'a karşı başlattıkları tasavvuf kökenli politik harekettir. (Ayrıntı için bkz. Süleyman Uludağ, "Müridizm", *İslam Ansiklopedisi*, c. 32, Türkiye Diyanet Vakfı – İSAM, s. 50-52.

⁵⁰ Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. IX, S. 2, 2009, s. 166.

⁵¹ Ufuk Tavkul, "İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, 7 (25), 1998, s. 1-4.

⁵² Kazım Berzeg, "Mısır Çerkes Devleti 1250-1517: İslam Aleminde Çerkes Liderliği Dönemi", *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1990.

farklılığını aralarında ayrılma konusu haline getirmeyip, dinleri ortak sosyo-kültürel değerlerinde farklılaşmaya yolaçmadan kabullenmişlerdir.⁵³

2.5. Hukuk: Yazısız Kanunlar (Habze)

Çerkes toplumu, günümüzde İngiltere modeline benzer, yazılı olmayan geleneksel hukuk kurallarına (habze / xabze) tabidir. Çerkeslerin sosyal yaşamında örf / âdet kurallarıyla resmi hukuk kuralları iç içedir. Habzenin başlıca iki temel kaynağı vardır: Biri, değişen zamana ve ihtiyaca göre yapılan ve halk tarafından benimsenen düzenlemeler; diğeri ise, “xase“ adı verilen halk meclisinin kararlarıdır. Uygulama toplumun tümü tarafından izlenir ve denetlenir. Geleneksel Çerkes toplumunda yaygın ve etkili bir sosyal denetim mekanizması vardır. Habzeye aykırı davranışlar, öncelikle yerel düzeyde çözülmeye çalışılır. Geleneksel Çerkes hukukunda ölüm cezası yoktur.⁵⁴

Hapishanesi olmayan tek halkın Çerkesler olduğuna inanılır. Zira eğitim, yaşam ve cezalandırma sistemi insanların hapsedilmesine gerek bırakmazdı. Eğer bir Çerkes ayıplanmasını, dışlanmasını gerektiren bir kusur işlemişse, sadece o birey değil, üyesi olduğu ailenin tamamı o kişiye yeterli eğitim vermemiş olmaktan dolayı kınanır, ancak cezanın bireyselliği ilkesine dayanılarak toplumdan uzaklaştırılarak başka bir Çerkes yöresine gönderilen kişiyle birlikte ailesi de gidebilir(di).⁵⁵

İslamiyet’in Çerkesler arasında henüz toplumsal bir kabul görmediği 17-18. yüzyıllarda hukuk davaları geleneksel hukuka, örf / âdetlere göre çözülmüyordu. Ancak toplumsal tabakalar arasında bir eşitsizlik mevcuttu. Çerkeslerin İslami toplum düzenine ve şeriat hükümlerine yaklaşımları kabilelere göre farklılık gösteriyordu. Aristokratik düzenin egemen olduğu Kabardeylerde Rus kanunları gelinceye kadar şeriat hükümleri geçerliydi. Prens ve soylular koyu şeriat taraftarıydılar, çünkü şeriat mahkemeleri onların yönetimindeydi. Demokratik toplum düzenine sahip Çerkes kabilelerinde ise soylular eski geleneksel düzeni savunuyor ve kaybetmekte oldukları sınıf ayrıcalıklarını korumaya

⁵³ Ayrıca, her halk gibi, Çerkeslerin de bazı iyi ve kötü saydığı davranışlar vardır ki, bunlar dinsel altyapısı olmadığı için “boş-batıl inanç” sayılmaktadır. Örneğin; “Aç karına uyumak iyi değildir”, “Çarşamba günü yeni elbise dikilmez”, vb. (Bkz. S. Hazeşe ve K. Zıramuk, *Çerkes Gelenekleri*. Çev. M.Papşu, Elbrus Yayinevi, Nalçık, 1995.)

⁵⁴ Cahit Aslan, Sefer E.Berzeg ve Murat Papşu, vd., *Biz Çerkesler*, Kafkas Dernekleri Federasyonu., Ankara, Şubat 2011, s. 25.

⁵⁵ Aslan, Berzeg, Papşu, vd., a.k., s. 26.

çalışıyorlardı.⁵⁶ Bu ikili yapı ve sosyal dengenin bozulması yıllarca Çerkesya'nın milli bütünleşmesine engel olacaktı.

2.6. Ahlak ve Yönetim: Terbiye ve Demokrasi Sanatı

M. İzzet'in önemle vurguladığı gibi, Çerkeslerde âdâb / edep bağlamında salt "*ahlak yasası*" egemen olmuştur. Çerkes bilginleri bu yasa-yı tıp mantığına uygun kurgulamışlar: "*Hastalığı sonradan tedavi etmektense, sağlığı önceden korumak!*" Ahlak yasasının temel ilkesi haklardaki kadın-erkek eşitliğidir. Ana-babaya mutlak itaat, yardımlaşma, çalışkanlık, güzel giyinme, "*Tanrı misafiri cana ortaktır*" denilecek kadar aşırı konukseverlik, bireysel mülkiyete toplumu ortak eden cömertlik, dilencilik yapılıp yapılmaması, şeref ve haysiyeti koruma ve buna aykırı davranışların cezalandırılması, ceza alanın-varsa- sorumluluk sıfatının kaldırılması, zarafet ve nezafet, vs. bu yasanın içindedir. Bugünkü yaşam biçimine göre oldukça katı sayılabilecek davranışlarsa, bir Adige çocuğunun / gencinin babasının yanında yemek yeyip, onun tarafından sevilip okşanmasının sakıncalı bulunması; bir yaşlının yanında izinsiz oturmamasıdır.⁵⁷

Çerkesler Kafkas kavimleri arasında misafirperverliği ile ünlüdür. Şu atasözü rehber alınmaktadır: "*Şöhret için keskin kılıç ve kırk sofraya lazımdır.*" Kafkaslarda her evde bir misafir odası ve hazırlanıp sunulan pek çok ikram vardır. Misafirin hangi sınıftan olursa olsun, geldiği evde hükümdar gibi işlemi görmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁸

Ayrıca, hediyeleşmek, Çerkes toplumunun temel özelliklerinden ve eleştiri konularından biridir. Bu toplumda dostluğun maddi-manevi teminatı bağlamında "*almak - vermek*" karşılıklı bir hak ve ödev sayılır. Çerkeslerin bu konuda; "*senin - benim*" zihniyetinden dolayı sosyalist bir çizgiye yakın olduğu söylenir. Bu zihniyeti gözlemleyen Longwors; "*İktisatçılardan sosyalist Simon eğer Çerkesya'ya gelseydi, teorilerinin çoktan orada uygulanmakta olduğunu görürdü,*" der.⁵⁹

⁵⁶ Aşemez, vd.'den aktaran Ufuk Tavkul, "İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, 7/25, 1998, s. 1-4.

⁵⁷ Met İzzet (Met Çünatıkhо Yusuf İzzet Paşa), *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca'dan) Çev. F. Huvaj, Adige Yayınları, Ankara, 2002, s. 239-290.

⁵⁸ Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, Ankara: KafDav Yayıncılık, 2007 (1921), s. 70-1.

⁵⁹ Zihni, a.k., s. 77-78.

Çerkesya’da yönetim kültürünü araştıran Zihni ise, bu kültürün tarihsel planda demokratik çizgide olduğuna işaret etmektedir.⁶⁰ Çerkesya’da özgürlük ve bağımsızlığa düşkünlük yüzünden her halk / kavim kendi demokratik milli meclisini kurmuştur. Bu nedenle Çerkesya’da her kavmin özelinde bir cumhuriyet kurulmuştur; bunlara “*l’aque*” denilmekte ve bunlar iç işlerinde bağımsız birer küçük cumhuriyet olarak, “*zeuç*” denilen büyük meclislere tabi olmaktadır. Küçük ve büyük meclislerde sınıfları temsil eden kişiler otururlar; önce Prens / Pşı, sonra Asil / Werk ve Özgür / Fequl insanlar yer alır. Bunlar arasında, düşünce ve ifade serbestliği, müzakere ve diyalog esastır, fakat sözü dinletmek için 40 yaşın üstünde ve “reis” sayılmak gerekir.

2.7. Evlilik ve Aile: *Akraba Bağı Olmaksızın Tek Eşlilik*

Evlenip aile kurmayı çok önemseyen Çerkesler, yakın akraba evliliklerinin hoş görülmediği ender Müslüman toplumlarından biridir. Bu toplumda evlenenler aynı sınıftan olmalıdır. Bir gelenek olarak erkek, sosyal sınıfına göre, evleneceği kız için mehri kayınbabasına-kaynanasına verirken, erkeğin şerefiyle doğru orantılı olan bu mehir kısmen nakit para / at / sığır / silah, vb. olabilir. Bir Çerkes ailesinde damat iç güveysi alınmazdı; damat ile kayınpeder arasında bir mesafe vardı.⁶¹

Çerkeslerin evlenme usulü, eskiden tümüyle ve şimdi ise kısmen akrabalık bağı olmadan kız kaçırmaya dayanmaktadır. Bu şekilde yapılan tek eşli evlilik, günümüzde sosyolojik gelişmeye göre ilkel / çağdışı sayılsa da, daha ilkel / geri çağların koşullarına yani çoklu evlilik düzenine göre ileri bir aşama gibi gözükmektedir.⁶² Çerkesya’da ve tüm Kafkasya’da yayılan bu şekildeki evlilik düzeni, “*maderşahi*” (ana-erkil) bir toplumsal yapının terk edilip “*pederşahi*” (baba-erkil) bir yapıya doğru bir evrilme yaşandığını göstermektedir. Ancak bu evrilmeye rağmen, dağda savaşan / dışarıda çalışan koca-erkek karşısında, “yuvayı yapan dişi kuş”a benzetilen karı-kadın ise aile üyeleri ve toplum nezdinde saygınlığını ve tarihten gelen ağırlığını korumayı sürdürmektedir.

Çerkeslerde akraba evliliği yoktur; komşu köylerden kız alınıp verilir. Gelin düğünleri Çerkesya’da iki şekilde olur; gelin getirme ve gelin

⁶⁰ Zihni, a.k., s. 115.

⁶¹ Met, 2002, s. 239-290.

⁶² Mehmet Fetgeri (Şoenü), *Tüm Eserleri: Çerkeslerin Aslı (Tanrı Soyundandır)*, Çev. D. Erdiñç – M. Bozkurt, Kafdav Yayınları, (1922, İstanbul), Ankara, 2007, s. 176-184.

çıkarma düğünü:⁶³ Normal / kız kaçırma şeklindeki evlenmelerin hepsinde kız ve erkeklerin katılımı ve çeşitli hediye sunumları ile düğün yapılır. Damadın babasının katılmadığı düğüne damat da katılmaz ve düğün sonrasında da uzun bir süre ortalıkta gözükmez. Aynı şey gelin için de geçerlidir. Düğünü, disiplinle yöneten bir kişi (“*hatyakoe*”) vardır. Düğünde aşırı gösterişten kaçınılır, incelik ve estetik esastır. Bazı düğünler sohbet (zexes) şeklinde, bir çeşit eğitim amaçlı yapılır. Düğünün ardından belirli bir süre özellikle geline hiçbir iş yaptırılmaz, bir balayı dönemine özgü, misafirmiş gibi ağırlanır fakat ondan sonra iş yükü artmaya başlar.

Geleneksel Çerkes toplumunda evlilik uzun bir süreci gerektirdiği için –birbirini tamamlayan- değişik aşamalardan oluşur. Bu aşamalar arasında “*kaşenlik*” (bir tür flört) denilen kurumun özel bir yeri vardır:⁶⁴ Günümüzde de bir evlenme aracı olarak süren kaşenlik, *habze* sınırları içinde, birbirinden hoşlanan genç kız ve erkekler arasındaki arkadaşlık ilişkisine denmektedir.

Çerkes aile hayatının esası ciddiyet anlamında “*resmiyet*”tir. Herkes yerini bilir; ne sığ ataerkil ne de yapay anaerkil kurallar egemendir. Şöyle ki:⁶⁵

- Nezaket ve büyüklere saygı, tüm kuralların başında gelir. Çerkeslerde baba, ailede emir veren ve mutlak itaat gören, aileyi bir arada tutan, haklarda kendini eşiyile eşit tutan, aile bireylerini eğiten bir öğretmendir. Ana, ailede ikinci öğretmendir, babanın aksine şefkatlidir, koca nezdinde ise kraliçe / prenses muamelesi görür, zira evde kocadan daha üst yerde oturur. Kadın kocasına, koca da karısına adıyla değil, resmiyetten dolayı aile / aşiret soyuyla hitap eder.

- Çerkes kadınları –cinayet saydıkları- bebek düşürmez ve hamileliği önlemezler. Hamilelik sürecinde kadın, sağlıklı doğum yapmak amacıyla çok hafif iş yapar, çok az cinsel ilişkiye girer. Doğuran kadına, çörek / börek, koç / kuzu, vs. hediye verilir.

- Dünyaya getirdikleri çocukların temiz, sağlıklı büyümesine ve iyi eğitilmesine büyük önem verirler. Örneğin, bebek sabah ve akşam olmak üzere iki-üç kez yıkanır. Çocuğun ilk terbiyecisi annedir ve çocuğuna say-

⁶³ Yaşar Bağ, *Çerkeslerin Dünü-Bugünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 111-2.

⁶⁴ Gülüzar Altın ve Meryem Gümüş, *Çerkeslerde Kaşenlik Adeti Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Eskişehir Örnekleme*, TÜBİTAK Projesi, Bursa, 2011, s. 3-30.

⁶⁵ Zekeriya Zihni (Jabağı Baj), *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007 (1921), s. 21-67.

gıyı, mertliği vd. güzel duyguları aşılır. Çocuk yürümeye başlayınca, ana, onun hangi mesleği seçeceğine dair gözlemlerde bulunur.⁶⁶ Kız ve erkek çocuklar okulda birlikte-karışık ders görerek sosyalleşirler.

- Öte yandan, 19. yüzyıl seyahatnamelerine konu olduğu üzere, bazı asil Çerkes aileleri genellikle erkek çocuklarını, nadiren kız çocuklarını başkası tarafından terbiye edilmesi için babalığa/atalığa verirler. Babalığa verilen çocuğa “p’ur”, yabancı babaya da “bjok” derler. İlk delikanlı yaşına kadar dışarıda terbiye edildikten sonra bir törenle asil ailesine teslim edilir. Bir Çerkes ailesi için çocuğu “p’ur” olarak büyütmek, sosyal terbiyeyi ve kabileler arasında siyasal ilişkileri kuvvetlendireceği için büyük bir şereftir.

- Çerkes toplumunda torun sevgisi çocuk sevgisinden fazladır. Erkek evlatlarından olanlara göre, kız evlatlarından olma torunlarını daha fazla aziz tutarlar. Çerkesler kız evlatlarına ve onların çocuklarına o kadar önem verirler ki, memleket dışına çıktıklarında her Çerkesi kardeş ve her Çerkes kızını da bacı sayarlar. Zira şu sözü esas alırlar: “*Bir milletin terbiye ölçüsü kadınlarıdır.*”

2.8. Gelenek, Görenek ve Alışkanlıklar: Sosyal Yaşamda Gel-Gör-Al

Çerkeslerin bazı gelenekleri İÖ. Avrupalılarla Keltler’e benzemektedir. Örneğin:⁶⁷

- Likyalılarda ve İskoçya’da olduğu gibi Çerkesya’da da bir konuğa gelişinin üzerinden dokuz gün geçmeden ziyaretinin amacı sorulmazdı.

- Thraklarda olan toplumsal sınıflar ve halk meclisi Çerkelerde de vardı.

- Eski Çerkesya’da tarım önemli bir geçim kaynağıydı. Tahıllardan darıya ve ayrıca üzüm şarabına karşı Thraklar gibi Çerkesler de belirgin bir şekilde düşküdü.

- Hrausiler ve Thraklar gibi Çerkeslerde de ölümden sonraki hayata karşı güçlü bir inanış vardı. Herodot’un söylencelerinde doğumda ağlayıp ölümden sevinenler bu halklardı.

⁶⁶ Aile içinde bir tören düzenlenir ve süslü bir çörek üzerine koyduğu gereçlerle bu durumu belirler. Eğer çocuk çöreğin üzerindeki kalemi-kitabı aldıysa *bilgin*, silah aldıysa *asker*, çekiç aldıysa *zanaâtkar* olacağına hükmeder (Zihni, a.k.).

⁶⁷ Aytek Namitok, *Çerkeslerin Kökeni*, 2. Kitap, Çev. A. Çeviker, KafDav Yayınları, Ankara, 2008, s. 197-222; Met İzzet, *Kafkas Tarihi I*, Çev. F. Huvaj, Adige Yayınları, Ankara, 2002, s. 281; Theodor Lapinski, “Kafkasya’daki Adigelerde Bir Kurban Töreni”, Çev. Ö. Göneralp, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1989 (1862); Kafkas Vakfı, “Xabze”, kafkas.org.tr (4/9/2014)

• Çerkeslerde, Balkanlardaki gibi, insanlar soyluluk ve güzellik uğruna kafalarında bir tutam saç bırakır, kadınlar ise iki kaşın arasında dövme yaptırır.

• Çerkesya’da normal bir şekilde ölen insanlar için yas tutulup ağlanırken, şehitler için ise –utanç / korkaklık sayılmasın diye- yas tutulmaz ve ağlanmazdı.

2.9. Giyim-Kuşam: *Truvalı Gibi ve Aristokrat*

Homer’in “İlyada ve Odesa” destanlarına göre, kız kaçırma geleneği dışında giyim-kuşamda da Truvalılar ile Çerkesler arasında benzerlik ve yakınlıklar vardır.⁶⁸

• Geleneksel kadın kıyafetleri çok çeşitli ve süslü olup bölgeye, kabileye, aileye ve sınıfa göre değişir. Ergenliğe adım atışından itibaren evlenene kadar kadınların giydiği korse/sutyen ya da *şohtan* keçi / kuzu derisinden işlenmiş sahtiyan denen ince ve yumuşak deriden yapılır ve bunlar biçim, malzeme, kullanım amacı, işlev ve yapılış biçimi yönünden Avrupa korselerinden ayrılır.

• Geleneksel erkek kıyafetleri ise esas olarak geniş kollu çuha kaftan, gömlek, pantolon, ayakkabı ve kalpaktan oluşur. Kaftan üzerine bele takılı kama ve kılıç bulunurdu. Savaşçılar savaşırken ayakbağı olmaması için kısa kollu kaftan giyerlerdi. Sosyal sınıfına bağlı olarak, beyler beyaz, soylular kırmızı, köylüler ise gri / kahverengi / siyah rengi seçerlerdi.

2.10. Mutfak / Yemek ve Sofra Kültürü: *Et-Süt Zengini, Alçakgönüllü*

Çerkes mutfağının binden fazla yemek türü varsa da bugün çoğu unutulmuştur. Bir gezginci, Kafkasya’dayken bir ziyafette 125 çeşit yemeğin ikram edildiğine tanık olduğunu söyler. Ekmeğe ve sebzeye fazla itibar edilmediği geleneksel Çerkes mutfağı, tahıl ürünleri, haşlanmış / kurutulmuş olmak üzere etli yemekler bakımından oldukça zengindir. Genellikle Kalmuk çayı ve alkolsüz içecekleri tercih eden Çerkes halkının en meşhur yemeği, öküz / dana etinden yapılan “*gomile*” (yoğunlaştırılmış azık) olup, onu sipsı-paste, psihalıve, halüj, gubate, abısta, gilganış, vs. izler. Süt ve kışlık yoğurt, Çerkes peyniri ve kefir gibi süt ürünleri de bu mutfakta önemli bir yer tutar.⁶⁹

⁶⁸ Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi II (Evrıklarım-Bulduklarım)*, (Osmanlıca’dan) Çev. D. Erdinç, Adıge Yayınları, Ankara, 2009, s. 47-51.

⁶⁹ Cahit Aslan, Sefer E. Berzeg ve Murat Papşu, vd., *Biz Çerkesler*, Kafkas Dernekleri Federasyonu., Ankara, Şubat 2011, s. 29.

Çerkeslerde günde üç kez kurulan sofraya geleneği bir eğitimidir. Sosyal statü ayrımı yapılmaksızın konuklara sonsuz saygının gösterildiği onların sofrasında daima güzel söz söyleyen ve yemeğin sonuna kadar bekleyen “*Thamade*” adı verilen bir büyük bulunur. Dışarıdan gelen olursa “*Uğurlu topluluk olasınız*” diyerek masadakileri selamlar ve sofraya davet edilir. Yemeklerinde şişmanlatmayacak şekilde, çeşitten çok gıda değeri, gösterişten çok lezzet aranır.⁷⁰

2.11. Eğlence: *Müzik ve Dans*

Kafkas-Çerkes müziği ve oyunları kahramanlık, aşk, erdem, sevgi, barış, dostluk, milli muhabbet gibi duygulara dayanır:⁷¹ Şarkılar, nart epik destanları, danslar, pagan ritüelleri eşliğinde eğlence yapılır. Eğlencelerin romantik boyutunda bile ahlak sınırları aşılmaz. Milli müzik aletleri; px-hepşin (kemençe), psıdıgago (arap), fendpsine (tulum), cafiy (flüt), nakıra (zurna), vb. olup tiz / yanık sesler üzerine kurgulanmıştır. Müzik aleti çalan sanatçıya “*psınawe*” denir. Çerkeslerin dünyaca bilinen milli oyunları ise at yarışı, boks, güreş, disk ve gülle atma, kız kaçıma sporu, vs.dir.

3. Çerkeslerde İktisadi Yapı ve Gelişme

“*Saadet misafır yolcudur. Gelir, gider.*”

Çerkes atasözü

Dünyadaki bütün toplumlar, ülkeler ya da bölgeler iktisadi refah anlamında genellikle üç gruba ayrılırlar: *Az gelişmiş- gelişmemiş* (underdeveloped - undeveloped), *gelişmiş* (developed) ve *gelişen-gelişmekte* (developing) olanlar. Çerkesler / Çerkesya, bir takım veriler ve gözlemlere göre, birinci gruba girer. Genel olarak iktisadi yapıları zayıf ve geri olsa da bu Doğulu toplumun dünya iktisat tarihine kattığı bir çeşitlilik ve ileriye dönük zenginleşme konusunda taşıdığı bazı potansiyelleri sözkonusudur.

3.1. Dünya İktisat Tarihinde Çerkesler

Traho, Çerkeslerin iktisat tarihini, -aşağıda özetlendiği üzere-, Bosporos Krallığı’na dek götürür:⁷²

- Çerkeslerin tarihinin Kimmerya İmparatorluğu’nun yaklaşık İÖ 720’de İskitlerin saldırısıyla yıkılışından sonra kurulan Bosporos Krallığı

⁷⁰ Aslan, vd., a.k.

⁷¹ Zekeriyâ Zihni (Jabağı Baj), *Çerkesya’da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007 (1921), s. 184-189; Murat Papşu, “Kafdağı’nın Kanatları” (Çerkes Dosyası), *Atlas Dergisi*, S.2003/03.

⁷² Ramazan Traho, *Çerkesler: Bir Ortaasya Yolculuğu*, Çev. G. Kangal, Belge Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 8-vd.

döneminden başladığı tahmin edilmektedir. Yerli halkı Maitanlar ve Sindler'den oluşan Bosporos Krallığı'nda aydın bir monarşi, yerinden yönetim (ademi merkezîyetçilik), iyi örgütlenmiş ticaret loncaları, resmi ve ticari aristokrasiler, çalışkan bir tarım nüfusu ve yüksek bir sosyokültürel gelişim düzeyi vardı. Çerkesya Spartoklar dönemi boyunca iktisadi ve kültürel açıdan İÖ 4-3. yüzyıllarda olduğu kadar gelişme göstermemiştir.

- Azak denizinde ve kısmen Karadeniz'de yürütülen tüm ticaret Bosporos krallarının tekelindeydi. Çerkesya limanları ihracat ve ithalata elverişliydi. Tsemez'in güneyindeki limanlarda kaliteli kumaşlar, bal, mum, kenevir, tahta, kürk, deri, yün, vb.; kuzeyindeki limanlarda ise tahıl, balık, vb. mallar ihraç edilmekteydi. Şarap, zeytinyağı, dekoratif ürünler ve lüks malzemeler Atina'dan ithal ediliyordu. Bosporos Çerkesleri için bir diğer zenginlik kaynağı balıkçılıktı.

- Sanayi (özellikle seramik, tuğla ve çini) üretimi aynı ölçüde gelişmişti. Fransa'nın Kırım konsolosu Peyssonnel'in (18. yüzyıl) belirttiğine göre, eski Çerkesler salt çiftçilik, balıkçılık ve hayvancılıkla değil, aynı zamanda bahçecilik, çiçekçilik, arıcılık, metal işçiliği, koşumculuk, terzi-lik, keçecilik ve dericilik, kuyumculuk vb. çok geniş esnaf meslekleriyle de uğraşmışlardır.

- Çerkesya'da yapılan dış ticaretin büyüklüğü ülkenin iktisadi boyutunu ortaya koymaktadır: Bölgenin Taman ve Kafa limanlarından yapılan yıllık ortalama ihracat 4-5 bin kg. yün, 100 bin giysi, 200 bin hazır keçe pelerin, 50-60 bin şalvar, 5-6 bin ceket, 500 bin koyun postu, 50-60 bin tabaklanmış post, 250-300 bin kg. kaliteli ve 25 bin kg. ucuz bal, 50-60 bin kg. balmumu civarındaydı. İthal ürünlere (ipekli-pamuklu kumaşlar, kadife, battaniye, banyo havlusu, keten, iplik, boya, parfüm, tüstüsü, maroken, kağıt, barut, baharat, silah namlusu, vs.) bakılırsa, Çerkesya'da görece yüksek bir refah düzeyine ulaşılmıştı.

- Kral I. Satur döneminde Bosporos'taki Yunanlılar ve Atina'daki Bosporoslular ticari ilişkiler ve faaliyetlerde çeşitli bağışık ve ayrıcalıklara sahiptiler. Bu karşılıklılık kültürel bağların kuvvetlenmesini sağlamaktaydı.

İktisat sosyolojisinin temel alanları çalışma, üretim faktörleri, mülkiyet, sektörler, vs. olup bunlar uygarlığın birer parçasıdır. Zihni, bu konuda Çerkes halkı için şu önemli hususlara değinmektedir:⁷³

⁷³ Zekeriya Zihni, *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007 (1921), s. 137 ve 146-147.

• İktisadi uygarlık için “*en az çalışma kanunu*” diyenler var ve onlara göre uygarlık, ‘çok çalışanları aç bırakan, az çalışanları ise refah içinde yaşatan bir kanundur.’ Bu çelişki Çerkesler için geçerli değildir. Zira Çerkes uygarlığı “*bireysel çalışma*”yı esas alır ve kutsar; başkasının emeğini sömüremez ve onun çalışma hakkı ve geliri üzerinde tekel kuramaz; sermayenin saltanatını reddettiğinden “*asalak zümre*”ye yer veren kapitalizme de oldukça mesafelidir.

• Çerkesler, bir kişinin meşru olmayan yollarla büyük servetler elde ederek toplumun geri kalanı üzerinde baskı kurmasına, şiddet uygulamasına karşıdırlar ve bunu eşitlik ve kardeşliğe aykırı bulurlar. O yüzden derler ki; “*Tabiat hazineleri bir sofradır. Ondan karnı doyuncaya kadar yemek en doğrusudur; fazlası zarardır.*” Fakat kapitalizmin aşırı mülkiyetçi ve sosyalizmin servet kaynaklarını devlette toplayan “*tek direktör*” görüşlerini toptan kabul etmeyip bunun yerine doğal-insani düzenden yanadırlar. Bu düzende “*mülkiyetin sınırı çalışmanın temas ettiği noktadır.*” Buna göre tarla ve ormanda mülkiyet hakkından çok, ihtiyaç ölçüsünde faydalanma hakkı vardır; buna hiç kimse müdahale edemez. Burada anlamlı bir feodal yapı geçerlidir. Eskiden tapu senedi, her tarlanın-ormanın etrafındaki çitlerdi. Çerkes köylerinde çit yıkılınca, “*doğa kanunu*” gereğince, tarlanın / ormanın bireysel mülkiyeti bitip kamusal mülkiyeti başlardı. Çitle çevrelenmiş, genellikle bir ailenin ihtiyacından daha fazlasını karşılamayan mütevazı araziler ve bahçeler -İngiliz seyyahların takdirini kazanacak denli- bayındır haldeydi.

• Çerkesya’da toplum, ünvan ve makam verdiği devlet yetkililerinin hizmet için çok çalışmasını ister, aksi durumu ayıplar. Çalışmak, sınıf farkını kaldıran ve farklı sınıfları yakınlaştıran bir güç sayılmaktadır. Zenginlik de yoksulluk da paylaşılmalıdır. Zengin vurgunculara, kötü niyetli müteahhitlere yer yoktur. Başka türlü sağlam demiryolları, köprüler ve binalar inşa edilemeyecek; en önemlisi de Çar diktatoryasına karşı özgürlüğü ve bağımsızlık güdüsünü terk etmek gerekecekti. Dikkat edilirse, Çerkesya kültüründe “*iktisat*” salt toplumsal eşitlik için değil, özgürlük için de bir anahtardır.

• Çerkesya halkında ücretli işçi çalıştırmak geleneksel olarak hoş görülmez. Zira ücretli işçi çalıştırma eşitliği bozardı; o nedenle geleneksel-kurumsallaşmış işçi sınıfından söz edilmez. Ancak tarlada, bahçede, ev inşaatında vd. çeşitli işlerde büyük bir heyecanla, bir tür “*imece usulu*” -Çerkesçede “*ş’ıfahı*”- denilen “çalışma yardımı” yapılırdı. İşler, faaliyetler

ve kalkınma özlemi arttıkça yardımlaşma da artar, fakat bu da eşitlik ilkesi çerçevesindeki çalışmaya tabidir.

- Eski Çerkes yerleşiklerde el emeği ve milli zanaata büyük bir önem verilirdi. Her köyde bir demirci ustası olurdu ve ustalara duyulan büyük sevgi adına her aile güzün kestikleri hayvandan bir but gönderirlerdi. Strabon, Bell, Marigni gibi seyyahlar Çerkeslerin zarif ve yetenekli gemi, kaval tüfek ve kılıç gibi silah yapımına, altın ve gümüş üretimine hayran olmuşlardır.

- Yaratıcı terzilerin elinden çıkan güzel / şık giyim eşyaları, kullanacak kişiler arasında hep bir rekabet konusu olmuştur. Erkek giyiminde “moda” kibarlığı; “*at üstünde doğup yine at üstünde ölecek bir millet*”e özgüydü. Giyim tarzı o kadar aynı idi ki, herkes sanki aynı sınıfın insanları olarak görünürdü.

M. İzzet, iktisat sosyolojisi açısından Çerkezya’da demir sanayi ile bağlantılı her türlü elle kullanılabilir ve bedende taşınabilir silah aletlerinin yapımının yaygın olduğunu ve buradan Avrupa’ya yayıldığını; ayrıca kuyumculuk, dokuma sanayi en alt sınıftan soylu sınıfa kadar bir uğraşı alanı olduğunu hatırlatmaktadır.⁷⁴

Çerkeslerin yoğun yaşadığı coğrafya –Türkiye’den sonra- Rusya’dır. Rus Çerkesyası bir Doğu toplumdur ve Batılı sosyo-ekonomik sisteme zıttır (Tablo 1).

Tablo 1: Doğulu ve Batılı Sosyoekonomik Sistemlerin Özellikleri

	Doğulu	Batılı
Sosyo-psikolojik özellikler	-sınırlı ihtiyaçlar -fiyatlara ve riske duyarsızlık -geleneksel değer yargıları -sürekli spekülatif kâr ve gelir arayışı -kadercilik	-sınırsız ihtiyaçlar -fiyatlara ve riske aşırı duyarlılık -modern değer yargıları -normal gelir anlayışı -sağduyu

⁷⁴ Met İzzet (Met Çınatıkho Yusuf İzzet Paşa), *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca’dan) Çev. F. Huvaj, Adige Yayınları, Ankara, 2002, s. 266-267.

Örgütsel özellikler	-çalışma disiplinsizliği ve örgütsüzlük -uzmanlaşma yokluğu -sınırlı para ekonomisi -gelenekçi ticaret	-disiplinli ve örgütlü çalışma -uzmanlaşma -geniş para ekonomisi -profesyonel ticaret
Teknolojik özellikler	-standartlaşma yoksunluğu -küçük ölçekli üretim ve katı arz -değişmeyen teknoloji -geleneksel mal-hizmet üretimi	-ileri standartlaşma -büyük ölçekli üretim ve esnek arz -değişen teknoloji -yenilikçi mal ve hizmet üretimi

Kaynak: Ergül Han ve Aşşen Kaya, *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika*, Eskişehir: AÖF Yayınları, 2002, s. 49.

3.2. Çerkesya'nın Demografik ve İktisadi Yapısı: Zafiyet ve Potansiyeller

Çerkesya'nın ekonomi-politik kaderi –neredyse tüm tarihi boyunca Rusya tarafından çizilmiştir. Öyle olunca Çerkeslerin bağımsız ve gelişmiş bir iktisadi yapısının varlığından pek söz edilemez. Devleti olmayan bir halkın ekonomisi, ancak -genellikle- “*otarşik*” olabilir. Çerkesya, içinde yer aldığı büyük Rus devletine karşı “*özerk*” olmasına rağmen, büyük gelir pastasından yeterli bir pay alamamaktadır.

Ayrıca, Çerkesya'nın merkezi / bağımsız devlet yapısı olmadığı için, nüfus dışında milli gelir, istihdam, işsizlik, enflasyon ve gelir bölüşümü gibi makro iktisadi verileri de sağlıklı bir şekilde elde edilememektedir. Bu durum, bölge ekonomisinin gelişmesi noktasında politikacıların doğru karar almalarında ya da bürokratların etkin plan-program uygulamalarında ciddi bir zafiyet oluşturmaktadır. Bu küçük ekonominin ne kadar büyüyüp kalkınabileceği, hangi sektörde ne kadar bir potansiyele sahip olabileceği sadece ortalama tahminlerin konusudur.

Özbek'e göre, Çerkeslerin Ruslardan bağımsızlık savaşını kazanıp devlet kuramamış olmalarının birçok gerekçesi vardır: i-Çerkes halkının ve boylarının aralarında birlik sağlayamamaları; ii-bir lider seçilerek onun emir ve komutası altına girilememesi; iii-Osmanlı ve İngiliz ajanlarının kabile başkanlarını aldatabilmesi, sürekli savaşıma teşvik etmesi;⁷⁵ iv-Çerkeslerin Ruslar karşısında Osmanlı ve İngilizlerin boş vaatlerine kanma-

⁷⁵ Örneğin İngilizlere göre, “*Çerkesler; İngiltere'nin Hindistan bekçileri*” iken; Osmanlılar için ise “*Doğu sınırlarının koruyucuları ve her an ileri sürülebilecek satranç piyon taşlarından biri*” idi (Özbek, a.k.).

sı... Yine Özbek'e göre Osmanlı yönetiminin –tıpkı Rusya gibi- Çerkesya'ya özel ilgi duymasının nedenleri; askeri, stratejik, politik ve iktisadi çıkarlarının yanısıra saraya, padişah haremine ve paşa konaklarına köle ve cariye bulma pazarlarının sürekliliğini sağlamaktır.⁷⁶

Sömürge ustası olduğu ve fakat henüz 'tamamlanmadığı' iddia edilen Rusya, öznel tarihinde feodalizmle kapitalizm arasında gidip gelen, Kafkasya üzerindeki egemen gücünü sürdürmek isteyen, yönetim yapısı içindeki etnik unsurları bir arada tutmaya çalışan büyük bir devlettir. O, 20. yüzyılda "*homo Sovyetikus Çerkesya*"yı yarattı; fakat 21. yüzyılda Çerkeslerin vd. azınlıkların milliyetçi / bağımsızlıkçı ateşinin daha ne kadar sönük kalacağını ise tarih gösterecektir.

Herşeye rağmen Çerkesya, Rusya içerisinde bölgesel bir ekonomi olarak varlığını sürdürmektedir. Aslan, Berzeg, vd.; Çerkesya'nın doğal kaynak, turizm ve ulaşım ekonomisi üzerine şu bilgileri vermektedirler:⁷⁷

- Rusya'nın Kafkasya'daki petrol rezervlerinin %34'ü Stavropol bölgesinde, %33'ü Çeçenistan ve İnguş Cumhuriyeti'nde, %27'si Krasnodar bölgesinde yer alırken; Kabardey-Balkar'da, yaklaşık 300 milyon tonluk işlenebilir petrol, 12 bin m³ maden suyu, molibden ve volfram rezervleri bulunmaktadır.

- Çerkesya'da gelişmiş bir tarım ve hayvancılık sektörü yanında küçük fakat potansiyeli olan bir sanayi; taşkömürü, yakut, kimya, uranyum madeni, altın, rezervleri; çimento fabrikası vardır.

- Abhazya, bir turizm cenneti olduğu kadar tropikal iklim meyveleri, ormancılık, balıkçılık ve hayvancılık da oldukça gelişmiştir. Adıgey, Karacay ve Kabarde de sağlık-termal ve dağ turizmi, orman ürünleri, hayvancılık ve madencilik başta olmak üzere zengin doğal kaynaklara sahiptir.

- Abhazya ve Kabardey-Balkar Cumhuriyeti'nin coğrafi / ekolojik yapısıyla yeraltı kaynakları, turizm konusunda hiç tükenmeyen bir potansiyel içermektedir. Abhazya'da, Karadeniz sahilindeki 240 km.lik deniz şeridi otellerle doludur. Kabartay-Balkar'da dağcılık / kayakçılık turizmi gelişmiştir. Abhazya ve Dağıstan sahillerinde deniz taşımacılığı ile birlikte demir ve hava yolları taşımacılığı da yaygındır.

⁷⁶ Yedic Batray Özbek, *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Ankara, 1991, s. 12-13.

⁷⁷ Cahit Aslan, Sefer E.Berzeg ve Murat Papşu, vd., *Biz Çerkesler*, Kafkas Dernekleri Federasyonu., Ankara, Şubat 2011, s. 4.

Çerkesya’da en tanınan ve görece daha gelişmiş cumhuriyetlerden biri Adıgey Cumhuriyetidir. Başta Maykop olmak üzere 9 reyondan oluşmaktadır. Kuzey Batı Kafkasya’ya yapılması planlanan 50 milyar dolarlık yatırımın bir bölümü bu cumhuriyet için ayrılmıştır.⁷⁸

Adıgey Cumhuriyeti ayarındaki Abhazya Cumhuriyeti Başkanı A. Ankvab, en güçlü bağlantının Rusya olduğunu, küçük bir üretim hacmine ve küçük bir bütçeye sahip olduklarını, bölgeye yatırımı engelleyen nedenlerin başında güvenlik ve devlet garantisi eksikliği olduğunu dile getirmektedir. Rusya’nın bölgeye yönelik “*izolasyon*”un 2001-2008 yılları arasında aşamalı olarak kaldırılması ile birlikte, Sovyetler’in dağılmasından sonra kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) vatandaşlarının Abhazya’ya kolayca girişleri sağlandı; yerel ekonomiyi canlandıracak şekilde *yaptırımlar* yatırımlara dönüşmeye başladı; dış ticaret hacmi büyüdü; iktisadi ilişkiler yasallaşarak kayıt altına alınmanın zemini hazırlandı; Türkiye’deki şirketler ile tarım, inşaat, balıkçılık, kömür ve mermer gibi alanlarda önemli ticari antlaşmalar imzalandı. Abhazya demiryolunun tamiri sayesinde de bölgenin Karadeniz ve civarındaki (İpek Yolu’ndaki) ülkelerle iktisadi bütünleşmesi ivme kazanmış durumdadır.⁷⁹

Sonuç Yerine: Çerkes Halkının Sorunları ve Çözüm Önerileri

Coğrafya ve tarih, bazı halkları “*ayrık otu*” haline getirmiştir. Rusya’daki yerleşik ve dünyanın pek çok ülkesine göç etmiş olan Çerkesler bu halklardan biridir. Aşağıda görüldüğü üzere, Çerkes halkının karşı karşıya olduğu bazı somut sorunlar (SS) ve bunlara karşı olası çözüm önerileri (ÇÖ) sözkonusudur. Doğal olarak, hepsinin, bu halkın yaşadığı ülkelerle ilgili –ortak sorun ve çözümler olarak var- olduğu söylenebilir. SS ve ÇÖ’nün bir bölümü “*yerel*” ve “*küresel*”, bir bölümü de “*kü-yerel*” niteliktedir.

SS-1: Türkiye’de Kafkasya’dan gelen bütün göçmenlerin ‘Çerkes’ olarak adlandırılması, bir karışıklığa yol açmaktadır. Ayrıca Çerkesler içinde bir “*Adıge milliyetçiliği*” baskın çıkmaktadır.

ÇÖ-1: Her Kafkas göçmenin Çerkes olmadığı bilinmelidir. Babakuş, milliyetçilik meselesini, Şeyh Şamil’in referansıya iki uzmana sorduğunu ve –çarpıcı betimlemelerle- bir farmakologun, “*milliyetçilik ilaç gibidir*;

⁷⁸ C. Yıldız Hapı, “Adıgey Cumhuriyeti (Adıge Respublik)-1”, *Circassian Center*, 2009; Bünyamin Tokmak, “K. Batı Kafkasya’ya 50 milyar Dolarlık Yatırım”, *DHA*, 7 Şubat 2012.

⁷⁹ Gültekin-Punsmann, Burcu, Argun Başkan, Kemal Tarba, *Karadeniz’in Bütünleşmesi İçin Abhazya*, ORSAM ve TEPAV Rapor No: 8, Aralık 2009, s. 14-32.

makul doz tedavi eder, yüksek doz ise öldürür"; bir gastroenterologun da, "milliyetçilik yemek gibidir; usulünce ve kararınca yenmezse gaz yapar, şişirir" dediğini⁸⁰ belirtmektedir. Bu betimlemeye ve Dünya tarihine bakılırsa, milliyetçiliğin bir ulus / toplum için hem birleştirme hem de ayrıştırma özelliği var. Büyük ve güçlü devletlerin kendi bölgesinde ya da ulusötesinde yayılcılık (emperyalizm) ihtirasını tatmin etmede başvurdukları milliyetçilik, Çerkesler gibi ezilmiş bir halk için bağımsızlık ateşine dönüşme olasılığını ve potansiyelini korumaktadır.

SS-2: Çerkesler, anavatan Kuzey Kafkasya'da "Ruslaştırma – Sovyetleştirme –tekrar Ruslaştırma" mengenesinden geçirilerek "eritildiler." Bu, doğal olarak Çerkesleri bağımsızlık yolunda bazen "asi" yaptı.

ÇÖ-2: Eritilmenin kötü etkilerini azaltmanın / aşmanın bir yolu, Çerkeslerin, demokratik yaşamın da bir ögesi olan "sivil toplum örgütleri"ne (STÖ) önem vererek onları çoğaltmasıdır.⁸¹ "Ortak hissiyatlar cemaati" denilen STÖ'ler sayesinde Çerkes halkı, bir yandan kültürel eritilmeye karşı dil ve geleneklerini unutmayacak, diğer yandan da kendi içinden başlayarak diğer halklarla işbirliği / dayanışma ruhunu kuvvetlendirebilecektir. Bu işlevi yerine getirebilecek STÖ'lerde faaliyet türleri bakımından branşlaşma, derinleşme ve genişleme sağlanmalıdır.

SS-3: Diasporada Çerkes dili ve lehçeleri unutulmaktadır. Birkaç on yıl sonra Türkiye gibi Çerkes diasporalarında Çerkesçe "dil mezarlığı"na gömülebilir. Bugün Süryanice'nin başına gelen ne ise, yarın da Çerkesçe'nin başına gelebilecek odur. Doğada bir böcek türü azaldığında / yok olduğunda ne oluyorsa, dünya toplum haritasında da bir dil eksildiğinde o olur: Yani doğa gibi toplumlar da yoksullaşır; ancak ikincisi daha tehlikeli olabilir.

ÇÖ-3: Besler'in dediği gibi,⁸² Türkiye'de "Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü" türünden kurulabilecek özerk eğitim-öğretim birimleri hem kendi vatandaşlarının kültürel ihtiyaçlarını karşılayacak hem de içinde bulunduğu bölgenin halkları ve devletleri hakkında bilgi üreterek kültürel bağları güçlendirecektir. Bu gibi merkezler, jeo-stratejik olmanın yanı sıra

⁸⁰ Sezai Babakuş, "Paraziter Güdümlü Milliyetçilik", *Türkiye Abbazya*, 25 Eylül 2012.

⁸¹ İlk kez 1946'da kurulan ve Azerileri de içinde barındıran *Dost Eli Yardımlaşma Derneği* ile sertüvenine başlayan Çerkes dernekleri Soğuk Savaş döneminde Anti-Sovyet bir nitelik kazanmışlar ve farklılaşmaya doğru yönelmişlerdir (S. C. Mazlum ve E. Doğan (der.), "Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü", iç. *Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007 (57-76), s. 1-8). Günümüzde il düzeyinde STÖ sayısı 50'yi aşmıştır.

⁸² Zeynel A. Besler, "Çerkesce Diye Bir Dil Yok mu?", *Radikal II*, 11 Temmuz 2004.

sosyoloji ve filolojiyi de odak almalıdır. Kitle iletişim araçları kısa da olsa Çerkes yayını yapmalı, örneğin “TRT Anadolu” kanalı, Anadolu’nun bir mozayikler coğrafyası olduğunu kanıtlamak üzere, haftanın / günün belirli saatlerinde Çerkesçe eğitimsel / kültürel / eğlence programları sunabilir. Bunun için Çerkes STÖ ile *da(ya)nışma* şarttır.

SS-4: Çerkes toplumu için yazılı tarih eksiktir.

ÇÖ-4: Bunu tamamlamak için “*sözlü tarih çalışmaları*”⁸³ derinleştirilip yaygınlaştırılmalıdır.

SS-5: Çerkes toplumunda ortak alfabe yoktur. Kiril alfabesi mi, Latin alfabesi mi? Kafkas kökenli federasyonların bu konuda farklı yaklaşımları şu üç grupta toplanmaktadır: *i-Adıgey ve Kabardey lehçeleri için tek alfabeye geçilmesi. ii-Tek bir yazı diline geçilmesi. iii-Diyasporadakiler için Latin temelli alfabe düzenlenmesi.*

ÇÖ-5: Anayurtta kullanılan farklı alfabelerin birleştirilerek bir tek ortak alfabenin -hiç değilse bir Adıge ve bir Abaza alfabesinin- benimsenmesi konusunda, Çerkes cumhuriyetlerinin yöneticileri ilgili bütün kurumları çaba gösterebilirler. Anavatanda Rus-Kiril yerine Latin alfabesine geçilmesi ne kadar zorsa, Batı dünyasına yakın diasporadaki Çerkesler için de Latin yerine Kiril alfabesinin kullanılması o kadar zordur. Eğer diasporada Adıgece vd. Çerkes lehçelerinin unutulması istenmiyorsa, dilin kolaylaştırılması bakımından, Latin alfabesine geçilebilir.

SS-6: Türkiye’de, uzun bir tarihten beri, diğer halklar gibi Çerkeslerin de yoğun olarak yaşadığı semt / mahalle / köy isimleri, genellikle o yerde yaşayanların yoğunluk derecesini yansıtmamakta ve kısmi bir aidiyet sorununu yaratmaktadır. 1950’lerde kurulan ve binlerce yer ismini “*kültürel arındırma projesi*” adıyla değiştiren “*Ad Değiştirme İhtisas Komisyonu*”, dönemin iktidarı Demokrat Parti’nin, kendi adıyla çelişen demokrasi karşıtı bir uygulamasıdır. 1970’lerin hükümetleri de ulus-devletçi çizgiyi kalınlaştırarak tarihi / doğal değeri olan isimleri değiştirmeyi sürdürmüşlerdir.⁸⁴

ÇÖ-6: Çerkeslerin çoğunlukla yaşadığı semt ve köy isimleri, kültürel çoğunluğa değil kültürel çoğulculuğa katkı sağlamak adına, otorite kararı ya da halkoylaması / plebisit ile “*Çerkesçe*” olarak değiştirilebilir. Bu, ye-

⁸³ Adıge ve Abaza alt gruplarıyla yapılan örnek bir görüşme ve sonuçları için bkz. Zehra Açıbe-Torun, “Kuzey Kafkas Halklarının Anıları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S.33, Ocak 2005.

⁸⁴ Ahmet İnsel, “İsmime Dokunma”, *Radikal II*. 16 Eylül 2007; Ajans Kafkas, “Çerkesçe Öğreniminde Alfabe Tartışmaları, Yeniden”, 19 Kasım 2014; İsmail Cankurt, “Bütün Trafik Levhaları Yalan Söylüyor”, *Ufkumuz.Com*, 8 Ocak 2014.

rel yönetimlerin Çerkes halkı açısından bir jest olarak kabul göreceği gibi Sözkonusu yerlerle ilgili aidiyet sorununu da ortadan kaldırabilir. Sözkonusu uygulama diğer yerli halkları da kapsayacak şekilde genişletilirse, herkes “*hayali ve kayıp coğrafyalar*”dan, “*adıyla yaşamayan topraklar*”dan ve hatta “*yalan söyleyen trafik levhaları*”ndan da kurtulmuş olur. Anadolu’da Çerkesler göçmen, fakat misafir değildirler.

SS-7: Çerkeslerin iktisadi sorunları da var ve bunları, Rusya ve diaspora kaynaklı olmak üzere iki ayrı grupta toplamak gerekir. Günümüzde bu halkın yerleşik olduğu Rusya, satın alma gücü paritesi karşılığında 3,5 trilyon dolarlık milli gelirle dünyanın en gelişmiş sekiz (G-8) ülkesinden biri olup kişi başına gelir 24 bin dolar civarındadır (2014). Burada yoksulluk sınırı altında bulunan nüfus %11 (2013) ve gelir bölüşümü adaletini ölçen Gini katsayısı %42’dir (2012).⁸⁵ Rusya Federasyonu’nda özerk Çerkes bölgesi, toplam nüfusun (142 milyon kişi) yaklaşık %1’ini oluşturmakta ve bununla orantılı üretim ve gelir pastasında düşük bir pay almaktadır. Bunun bir nedeni, Sovyetler Birliği’nin çökmesinden sonra Rusya’nın kapitalist sisteme geçişi ve iktisadi krizlere girmesinin yanısıra, bölgesel kalkınma açısından “*çözülme - dezentegrasyon*”⁸⁶ olarak gözükmektedir. Ayrıca Rusya’da ve diasporada yaşayan Çerkes aileler kendi içinde küçük bir “zengin sınıf” yaratmış olabilir, fakat bu durum, bu halkın Batı Avrupa ölçülerinde yüksek refaha ve hakça gelir bölüşümüne sahip bir toplum olduğunu göstermez.

ÇÖ-7: Çerkesya’nın, bir federasyon üyesi olduğu Rusya’nın kuzey bölgeleri gibi sanayileşip zenginleşmesi için yüksek üretim ve gelire; bunun için de merkezi hükümetin etkili bölgesel iktisat politikalarına ve federal bütçeden ‘pozitif ayrımcılığa’ dayalı yüksek bir pay almasına ihtiyacı var. “*Yüksek teşvikler + düşük vergiler*”, bu politikalarından bazılarıdır. Diasporadaki Çerkesler ise önce iktisadi örgütlenmeye yani şirketleşmeye önem vermelidirler. Sermaye birikimini kişisel değil toplumsal zenginleşmeye dönüştürmek istiyorsa, bu halk kendisine karşı yabancılaşmaktan kurtulmalıdır.

SS-8: Çerkes toplumu, tarihi itibarıyla ezilmiş toplumlardan biridir. Fakat diğer ezilmiş uluslar / toplumlar ile çok etkili bir diyalog-iletişim içinde değildir.

⁸⁵ Veriler için bkz. CIA, “Russia: Economy”, The World Factbook, August 2015, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>

⁸⁶ Anar Somuncuoğlu, “Rusya Federasyonu’nda Merkez-Bölge İlişkilerinin Ekonomik Boyutu”, Avrasya Dosyası, Kış 2001, c. 6, S. 4, s. 48.

ÇÖ-8: Ezilmiş toplumların karşılıklı anlayış eksikliğini gidermede sihirli / anahtar sözcük / strateji, “*empati*”dir. Bir başkasının duygu ve davranışlarını, kendini onun yerine koyarak anlayıp içselleştirmek anlamına gelen empati, ulusları / toplumları da ilgilendiren popüler *parapsikolojik* terimlerden biridir. Denilebilir ki, empati kurabilen kişi / toplum mutlaka “*sempati*” görür. Eğer empati olmazsa, -yazının en başında vurgulanan-kazanın dibi tutar ve herkes kaybeder.

KAYNAKÇA

- Açıbe-Torun, Zehra. “Kuzey Kafkas Halklarının Anıları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 33, Ocak 2005.
- Agrba, Bella S. ve Samir H. Khotko. *Çerkesya ‘Ada’ Uygarlığı: Adıge Ülkesinin Özgün Tarihsel ve Kültürel Nitelikleri*, Çev. O. Uravelli, 2. b., KafDav Yayıncılık, Ankara, 2007.
- Ajans Kafkas. “Çerkesçe Öğreniminde Alfabe Tartışmaları, Yeniden”, 19 Kasım 2014 http://ajanskafkas.com/haber,30845_ccedilerkes_ccedile_oumlgreniminde_alfabe_tartism.htm (19/11/2014)
- Altın, Gülizar ve Meryem Gümüş. *Çerkeslerde Kaşenlik Âdeti Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme: Eskişehir Örneği*, TÜBİTAK Projesi, Bursa, 2011.
- Anfimov, N.V ve P.U. Autlev (Redaksiyon). *Meotlar Adıgelerin Ataları*, Çev. K. Yükseler, KafDav Yayınları, Ankara, 2011.
- Aslan, Cahit, Sefer E. Berzeg, Murat Papşu, vd. *Biz Çerkesler*, Kafkas Dernekleri Federasyonu, Ankara, Şubat 2011.
- Babakuş, Sezai. “Paraziter Güdümlü Milliyetçilik”, *Türkiye Abhazya*, 25 Eylül 2012, <https://turkiyeabhazyayitanisin.wordpress.com/2012/09/2/12/2014>
- Bağ, Yaşar. *Çerkeslerin Dünü-Bugünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001.
- Benet, Sula. *Abhazlar: Kafkasların Uzun Ömürlü İnsanları*, Çev. N. Kılınçarslan, KafDav Yayınları, Ankara, 1993.
- Berje, Adolf. *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*, Çev. M. Papşu, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999.
- Berzeg, Kazım. “Mısır Çerkes Devleti 1250-1517: İslam Aleminde Çerkes Liderliği Dönemi”, *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1990.

- Berzeg, Sefer E. *Soçi'nin Sürgündeki Sahipleri Çerkes-Vubıhlar*, Takav Yayıncılık, Ankara, 1998.
- Besler, Zeynel A. "Çerkesce Diye Bir Dil Yok mu?", *Radikal II*, 11 Temmuz 2004.
- Bice, Hayati. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991.
- Bozkurt, Mehmet. "Oshamafe Çocukları: Çerkezler", *Gerçek Bandırma*, <http://www.gercekbandirma.com/kose-yazarlari/item/3729-cerkezler-oshamefe-cocuklar.html> (30/10/2014)
- Cankurt, İsmail. "Bütün Trafik Levhaları Yalan Söylüyor", *Ufkumuz.Com*, 8 Ocak 2014 <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/tarih/480-butun.htm> (19/11/2014)
- CIA, "Russia: Economy", *The World Factbook*, August 2015, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>
- Circassian Center. "Kaf Dağı'ndan Anadolu'ya", *Basında Çerkesler*, <http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/BasindaCerkesler/035-kaf.htm> (10/10/2014)
- Çelik, Seral ve Hürriyet Karadeniz. "Türkiye'deki Çerkesler: Kaf Dağı'na Dönsek mi?", *İkibine Doğru-Haftalık Haber Dergisi*, 12 Mart 1989.
- Çuvuik, Anjel. "Hacı Brant Zekeriya'dan Tarih Mirası", Çeviri: H. Açumi, *Adige Mak Gazetesi*, Aralık 2012.
- Emiroğlu, Kudret. "İnsaniyet ve Kavmiyet", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1992, s. 100.
- Ethnologue. "Adyghe", <http://www.ethnologue.com/language/ady> (1/11/2014)
- Fetgeri, Mehmet (Şoenü). *Tüm Eserleri: Çerkeslerin Aslı (Tanrı Soyundandır)*, Çev. D. Erdinç – M. Bozkurt, Kafdav Yayınları, İstanbul, 1922; Ankara, 2007.
- Görmüş, Alper. "Çerkesler / 125 Yıllık Konukluk", *Nokta-Haftalık Haber Dergisi*, 17 Haziran 1990, S. 24.
- Gültekin-Punsmann, Burcu, Argun Başkan ve Kemal Tarba. *Karadeniz'in Bütünleşmesi İçin Abhazy*, ORSAM ve TEPAV Rapor No: 8, Aralık 2009.
- Ğış, Nuh. "Adigece'nin Temel Sorunları -2", Çeviri: C. Y. Hapi, *Adige Mak*, 12/13 Şubat 2009.

- Habiçoğlu, Bedri. “Göçün veya sürgünün Nedenleri”, iç. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 118-122.
- Han, Ergül ve Ayşen Kaya. *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika*, Eskişehir: AÖF Yayınları, 2002.
- Hapi, C. Yıldız. “Adıgey Cumhuriyeti (Adıge Respublik)-1”, *Circassian Center*, 2009.
- Hazeşe, S. ve K. Zıramuk, *Çerkes Gelenekleri*. Çev. M. Papşu, Elbrus Yayınevi, Nalçik 1995.
- Hür, Ayşe. “21 Mayıs 1864: Çerkeslerin Kara Günü”, *Radikal*, 20 Mayıs 2013.
- Hür, Ayşe. “150 yıllık Çerkes Sürgünü’nün 1920-1923 Dönemi”, *Radikal*, 18 Mayıs 2014.
- İnsel, Ahmet. “İsmime Dokunma”, *Radikal II*, 16 Eylül 2007.
- Kafkas Derneği. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001.
- Kafkas Derneği. “Maykop Yazıtı”, *Festival Kitapçığı Çalışması*, Kayseri, 2002, <http://circassianportal.com/maykop-yaziti/> (3/9/2014)
- Kafkas Vakfı, “Xabze”, <https://kafkas.org.tr/kultur/aile.html> (4/9/2014)
- Karataş, Ömer. “19.Yüzyılda Anadolu’da Çerkes Göçmenlerinin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları*, 2013, S. 36, s. 83-117.
- Katav, A., Ali İsmail ve Bilgay Duman. “Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler),” *ORSAM Rapor* No: 134, Kasım 2012.
- Kaya, Ayhan. “Türkiye’deki Çerkes Diasporası ve Siyasal Katılım Stratejileri”, iç. *21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan*, Firdevs Gümüšoğlu (der), Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001, s. 201-216. Karşılaştırma için bkz. <http://www.cerkes-arastirmalari.org/pdf/Ayhan%20Kaya.pdf>, s.1-17, (4/8/2014)
- Lapinski, Theodor. “Kafkasya’daki Adigelerde Bir Kurban Töreni”, Çev. Ö. Göneralp, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1989.
- Mazlum, S. C. ve E. Doğan (der.). “Diasporada Çerkes Kimliğinin Dönüşümü”, iç. *Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 57-76.

- Meşfeşuşu, N. Hatam. “Anavatandaki Dil Çalışmaları -1”, *Circassian Canada*. http://www.circassiancanada.com/tr/edebiyat/genel_konular/018_anavatandaki_dil_calismalari.htm (14/9/2014)
- Met İzzet (Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa). *Kafkas Tarihi I*, (Osmanlıca'dan) Çev. F. Huvaj, Adıge Yayınları, Ankara, 2002.
- Met İzzet. *Kafkas Tarihi II (Evrıklarım-Bulduklarım)*, (Osmanlıca'dan) Çev. D. Erdiñç, Adıge Yayınları, Ankara, 2009.
- Namıto, AYTEK. *Çerkeslerin Kökeni*, 1.Kitap, Çev. A. Çeviker, 2. b., KafDav Yayınları, Ankara, 2009.
- Namıtok, AYTEK. *Çerkeslerin Kökeni*, 2. Kitap, Çev. A. Çeviker, Ankara: KafDav Yayınları, Ankara, 2008.
- Oral, Mustafa. “Sultan II. Abdülhamit Dönemi’nde Bir ‘Çerkes Tarihi’ Yazılması Girişimi”, *ÇTTAD*, VII/16-17, Bahar-Güz, 2008, s. 71-88.
- Övür, Ayşe. “Çerkes Mitolojisinin Temel Unsurları: Tanrılar ve Çerkesler”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 155, Kasım 2006.
- Özbay, Özdemir. *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 2. b., Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999.
- Özbay, Özdemir, Fahri Huvaj, Murat Papsu ve M.Emin Kaynar. “Ortak Latin Alfabeti”, *Anadil ve Alfabe Konferansı*, Kafkas Derneği, Ankara, 16-19 Mayıs 2003.
- Özbek, Yedic Batıray. “Çerkes Sözcüğünün Kaynağı”, *Circassian Center*; http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/edebiyat/genel_konular/025cerkes_sozcugunun_kaynagi.htm (9/7/2014)
- Özbek, Yedic Batıray. *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Ankara, 1991.
- Papsu, Murat. “Çerkes Dillerine Genel Bir Bakış Kafkasya ve Türkiye”, *Nart*, S. 35, Mart-Nisan 2003.
- Papsu, Murat. “Kafdağı'nın Kanatları” (Çerkes Dosyası), *Atlas Dergisi*, S. 3, 2003.
- Papsu, Murat. “Çerkes-Adıge Yazısının Tarihçesi”, *Nart*, S. 51, Eylül-Ekim 2006.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Somuncuoğlu, Anar. “Rusya Federasyonu’nda Merkez-Bölge İlişkilerinin Ekonomik Boyutu”, *Avrasya Dosyası*, Kış 2001, c. 6, S. 4, s. 43-63.

- Şinkuba, Bagrat. “Kafkas Halklarının Kahramanı: Abriskil”, *Yürüyüş Dergisi*, 21 Aralık 2008.
- Tavkul, Ufuk. “İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım Dergisi*, S. 7, 1998, s. 43-46.
- Temizkan, Abdullah. “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. IX, S. 2, 2009, s. 165-190.
- Thakuşina, Aslan. “Ekonomimizin Kalkınması İçin Turizm Sektörüne Çok Güveniyoruz”, Çeviri: H. Açıumij, *Adige Mak Gazetesi*, Aralık 2012.
- Tokmak, Bünyamin. “K. Batı Kafkasya’ya 50 milyar Dolarlık Yatırım”, *DHA*, 7 Şubat 2012.
- Traho, Ramazan. *Çerkesler: Bir Ortaasya Yolculuğu*, Çev. G. Kangal, Belge Yayıncılık. İstanbul, 2007.
- Turçaninov, G. F. *Kafkasya’da Bulunan Antik Eserlerin Keşfi ve Yazılarının Çözümlemesi*, Çev. K. Yükseler, Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayıncılık İşletmesi, Ankara, 2009.
- Ünal, Muhittin. “Kafkas Halklarının Anavatanlarından Sürülüşlerinin 136. Yılı Anma Töreni”, iç. *Çerkeslerin Sürgünü: 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 112-113.
- Ünal, Uğur (Proje Yön.). *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No 121, İstanbul, 2012.
- Yılmaz, Aytekin. *Etnik Ayrımcılık: Türkiye, İngiltere, Fransa, İspanya*, Vadi Yayınları, Ankara, 1994.
- Zihni, Zekeriya (Jabağı Baj). *Çerkesya’da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, Kaf-Dav Yayıncılık, Ankara, 2007.